

چوڭ شاھمات تاختىسىدىكى قىسمەتلەر

نەبىجان تۇرسۇن

تارىخ پەنلىرى دوكتورى

1-بۆلۈم

ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنيادىن خىلۋەت قالغان قەدىمىي دىيارى خوتەننىڭ قاراغۇ مەدرىسلىرىدە ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ غۇۋا نۇر چۈشۈپ تۇرىدىغان تۇڭلۇكلىرىدىن ئىنسانىيەتنىڭ ئۆتمۈشتىكى قەھرىمانلارلىق مۇساپىلىرىنى كۆرۈش بىلەن تەپەككۇر قاينىمىغا چۆمۈپ، باتۇرلارنىڭ جەڭ ئارغىماقلىرىنى ئۆز ۋەتىنىدە قايتىدىن چاڭ چىقارغۇسى كەلگەن م.ئى. بۇغرا بۇنىڭدىن 60 نەچچە يىل مۇقەددەم قېرىنداشلىرىغا قارىغاندا بالدۇرراق ئۆز ئانا تۇپرىقى - ئۇيغۇر ئېلىنىڭ چوڭ شاھمات تاختىسى ئىكەنلىكىنى سېزىۋالغان ئىدى. ئۇ، مىللىتىنىڭ تەقدىرىنىڭ پاجىئەلىك بولۇپ قېلىشىدىكى سەۋەبلەر ھەققىدە يەنىلا بالدۇرراق چۈشەنچە ھاسىل قىلغان ئەرپاپ بولۇش سۈپىتى بىلەن تەلەپپۇزلىكلىرىنى ئالدى بىلەن جۇغراپىيىۋى مۇھىتتىن كېلىپ چىقىدىغان جۇغراپىيىۋى سىياسەت بىلەن باغلاپ مۇنداق خۇلاسەلەيدۇ :

"ئۇيغۇر ئېلىنىڭ تۆت ئەتراپىنىڭ دۇنيانىڭ ئەڭ ئىگىز تاغلىرى بىلەن ۋە ئەڭ يامان چۆللۈرى بىلەن ئورالغانلىقى ھەم ھېچ بىر تەرىپى دېڭىزغا يېقىن ئەمەسلىكى، قۇرۇقلۇقتىمۇ مەدەنىي مەملىكەتلەردىن بەك يىراق ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ جۇغراپىيىلىك تەلەپپۇزلىكلىكى ۋە كۈچلۈك دۈشمەننىڭ ئاچكۆز ۋە تاماخور ئاغزىغا بەك يېقىن بولغانلىقى يۇقىرىقى كۆز قاراشنى قۇۋۋەتلەيدۇ"(1)

ئامېرىكىنىڭ ئاتاقلىق ئىستراتېگىيىسىچىسى، سوۋېت ئىتتىپاقىنى يىمىرىپ تاشلاشنىڭ ئىستراتېگىيىلىك تەپەككۇر ئاساسىنى ياراتقۇچى ۋە كۈچەيتكۈچى زېڭىنېۋ بىرلەشمە ئۇنۋانىنىڭ "چوڭ شاھمات تاختىسى" ناملىق مەشھۇر كىتابىدىكى دۇنياۋى ئىستراتېگىيىلىك مەنپەئەتلەرنىڭ توقۇنۇش نۇقتىلىرىدىن ھېسابلىنىدىغان توچكىلار قاتارىدا ئۇيغۇر دىيارىنىمۇ تىزغان يەنى ئۇ ئۇيغۇر تۇپراقلىرىنىڭ چوڭ ئويۇنلار ئوينىلىدىغان شاھمات تاختىسىدىكى ئورنىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن ئىدى(2)

ئۇيغۇرلارنىڭ 19-20-ئەسىرلەردىكى مىللىي ئىستىقلال قوزغىلاڭلىرى تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچراش بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سىياسىي تەقدىرى پاجىئەلەرگە گىرىپتار بولدى. ئۆز ئازادلىقىنى ئۆز قولىدا تۇتۇش مۇمكىنچىلىكىدىن ئايرىلىپ قالغان بىر خەلقنىڭ سىياسىي جەھەتتىنلا ئەمەس، بەلكى مەدەنىيەت، ئىجتىمائىي-ئىقتىساد ۋە باشقا ھەممە ساھەلەر بويىچە جاھالەت زەنجىرلىرى بىلەن كىشەنلىنىپ، ئۇلارنىڭ مىللىي كىملىكى ۋە مىللىي مەۋجۇدىيەتنىڭ زاۋاللىققا يۈزلىنىش ھەتتا تارىخ سەھىپىسىدىن ئۆچۈرۈلۈش تەھدىدىگە دۇچ كېلىشى مۇقەررەر. ئۇيغۇر سىياسىي پاجىئەسىنىڭ تارىخىي تەسۋىرى ۋە ئۇنىڭ سەۋەبلىرى ھەم ساۋاقلىرىنى يورۇتۇش ناھايىتى زور ئەمگەك تەلەپ قىلىدىغان ئىلمىي خىزمەت

بولۇشىغا قارىماي، دەسلەپكى ئابستىراكتلاشتۇرۇلغان تەپەككۈرلەرنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ دىققىتىگە تاشلىدىم .

1. قەشقەر رايونىنىڭ يېقىلىشى - پاجىئەنىڭ باشلىنىشى

ئۇيغۇر دىيارى 19- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىسمى - جىسمىغا لايىق چوڭ شاھىمات تاختىسى بولغان ئىدى. چۈنكى، ئۇنىڭ جەنۇبىي قوشنىلىرى ئۇلۇغ بېرىتانىيىنىڭ خەرىتىسىگە كىرگەن بولسا، غەربىي ۋە شىمالىي تەرەپلىرىدە چار رۇسىيىنىڭ كازاك سولداستلىرىنىڭ ئارغىماقلىرى كىشىنەپ، رۇسلار ئىلى ۋادىلىرىغا قەدەم قويغان ئىدى. بۇلاردىن ئىلگىرىدە مەزكۇر زېمىننىڭ يەتپ كەلگەن مانجۇ خاندانلىقى شەرقىنىڭ "كېسەل كۆرىپىسى" سۈپىتىدە مەزكۇر چوڭ ئويۇنغا ئىشتىراك قىلىشىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا پاسسىپ رول ئوينىدى. گەرچە، ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى ئۆزىنىڭ ئاجىزلىشىپ، بۇرۇنقى جەڭگىۋارلىقى ۋە سەلتەنەتنى يوقىتىشقا قاراپ يۈزلەنگەن بولۇشىغا قارىماي، يەنىلا مەزكۇر چوڭ ئويۇندىن ئۆز نېسىۋىسىنى ئالدى. ئۆز قېرىنداشلىرى ھېسابلانغان ئۇيغۇرلار بىلەن بىۋاسىتە چېگرىلىنىشتىن مەھرۇم قالغان ۋە ياكى بۇنىڭغا ئىنتىلىمىگەن ئوسمانلى ئىمپېراتورلىرى ياقۇپ بەگ بىلەن يوشۇرۇن مۇناسىۋەتلەرنى ئورنىتىپ، رەقپىلىرى بېرىتانىيە بىلەن چار رۇسىيىنىڭ غەزىپىنى قوزغاشتىن ئېھتىيات قىلىشىدىن قەتئىي نەزەر ئۆزلىرىدىن ئۈمىد كۈتكەن ۋە ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ئۆزلىرىگە يۈكلىگەن قەشقەرىيە دۆلىتىنى يەنىلا ھامىلىق ئاستىغا ئالدى. ياقۇپ بەگ دادىللىق بىلەن ئۆزىنى سۇلتان ئابدۇل ئەزىزگە تەۋە دەپ ئېلان قىلىش بىلەن ئۇنىڭ نامىغا ئاتاپ پۇل قۇيدى .

گەرچە، بۇ جايدىكى مەنچىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قوزغىلاڭلىرىنىڭ زەربىلىرى ئاستىدا گۇمران بولسىمۇ، لېكىن رۇسىيە - بېرىتانىيە دىپلوماتىك ئويۇنلىرى ئوسمانلىلارنى بىر چەتكە قايرىۋېتىپ، "خۇددى ساڭمۇ يوق ، ماڭمۇ يوق" دېگەندەك ئاخىرقى ھېسابتا بۇ تۇپراقلارغا مەنچىڭ ئەسكەرلىرىنى قايتىدىن باشلاپ كەلدى. بەلكى، ئاسىيانىڭ خەستىلەنگەن مەزكۇر يۈرىكى - شەرقىي تۈركىستاندا يېقىنقى ئەسىرلەردە ھېچكىممۇ ساۋاتسىز ياقۇپ بەگدەك ماھىرلىق بىلەن دىپلوماتىك ئويۇن ئويناپ باقمىغان بولۇشى مۇمكىن. سۈلھىگە ماھىر بەدۋلەت ئۆزىنىڭ جۇغراپىيىلىك مۇھىتىدىن چىقىش قىلىپ، ئۇلۇغ بېرىتانىيە، چار رۇسىيە، ئوسمانلى ۋە مەنچىڭ ئىمپېرىيىلىرى بىلەن بىر مەيدان دىپلوماتىك سېھىرگەرلىك ئويۇنى ئويناپ باقتى. ئۇ، بىر تەرەپتىن ئۆز ئەلچىلىرىنى سانكىتپېتېربۇرگقا ماڭدۇرۇپ، رۇس ئىمپېراتورى بىلەن ئىتتىپاقداش بولۇشقا رازىلىق بىلدۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئىنگىلىزلارغىمۇ ئوخشاش خىلدىكى ئادەملىرىنى ئەۋەتىپ، ئۇلار بىلەن سودا كېلىشىمى تۈزۈش يولى بىلەن غەيرى رەسمى مۇناسىۋەت ئورناتتى. ئىنگىلىز ، رۇس رازۋېتچىلىرى قەشقەرنىڭ تاركوچىلىرىدا بىر - بىرى بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالغاندا، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئوينىلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىشتى. بەدۋلەت يەنە مەنچىڭ بىلەنمۇ

ئۇرۇشقاندىن كۆرە سۇلھى تۈزۈپ، ئۇنىڭ قايتىپ كېلىشىنى چەكلىمەكچى بولۇپ، ئادەملىرىنى ئەۋەتتى .

چوڭ ئويۇننىڭ ئىشتىراكچىلىرى ئىچىدە بېرتانىيە بىراز ئادىلراق يول تۇتقان بولۇپ، ئۇ پۈتۈن ئىمكانىيەتلىرى بىلەن قەشقەرىيىنى ساقلاپ قېلىشقا تىرىشىپ، سانكىتپېتېربۇرگقا قەشقەرىيىنىڭ مۇستەقىللىقىنى بىرلىكتە تونۇش ھەققىدە تەكلىپ قويدى. لېكىن، بۇ تەكلىپ رەت قىلىندى. ئاخىرقى قېتىم 1877-يىلى زوزوڭتاڭ ئۇرۇمچىنى ئىشغال قىلىپ، داۋانچىڭدىن ئۆتكەندە لوندون يەنە بىر قېتىم قەشقەرىيىنى چار رۇسىيە، بېرتانىيە ۋە مەنچىڭ ئارىسىدىكى بىتەرەپ دۆلەت سۈپىتىدە ساقلاپ قېلىش ھەققىدە سانكىتپېتېربۇرگقا قايتا تەكلىپ بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇمۇ قەتئىي رەت قىلىندى (3). ئەسلىدە 1865-يىلى مەنچىڭ ئىمپېرىيىسى رۇسىيە ھۆكۈمىتىدىن ئىلى ۋە يەتتە شەھەردىكى قوزغىلاڭلارنى باستۇرۇشتا ياردەملىشىشنى سورىغان بولۇپ، رۇسىيە ھۆكۈمىتى دەسلەپتە بۇنىڭغا قۇلاق سالمىغان. ئەمما، كېيىن قەشقەرىيە خانى ياقۇپ بەگنىڭ رۇسىيە ئۈچۈن خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتىپ، ئۆز چېگرىسى يېنىدا مۇنداق دۈشمەنلىك خاراكتېرىدىكى بىر مۇسۇلمان ھۆكۈمرانىنىڭ بولۇشىنى خالىمىدى ۋە ئاخىرىدا رۇسىيە قوشۇنلىرى ئىلى ۋە ئۇنىڭ مەركىزى غۇلجىنى ئىشغال قىلدى (4) ئىنگىلىزلارنىڭ ئاخىرقى قېتىملىق تەكلىپلىرى چار پادىشاھ تەرىپىدىن رەت قىلىنغاندىن كېيىن، ئىنگىلىزلار ئاخىرى ئامالسىز قېلىپ، زوزوڭتاڭنى قورال بىلەن تەمىنلەپ، ئۇنى قەشقەرىيىگە قويۇۋەتتى . بۇ يەردە رۇسلار نېمە ئۈچۈن لوندوننىڭ تەكلىپىنى رەت قىلىدۇ؟ مېنىڭچە بۇنىڭ سەۋەبلىرى تۆۋەندىكىچە:

1- سەۋەب؛ بۇ چاغدا رۇس ئىستراتېگىيىچىلىرى ئارىسىدا "ئوتتۇرا ئاسىيا پەقەت رۇسلارغا تەۋە بولۇش كېرەك، ئەگەر مۇستەقىل قەشقەرىيە شەكىللەنسە، بۇ "كۈن پاتماس ئىمپېرىيىنىڭ" كاسپىي بويىغىچە كېڭىيىپ، رۇسىيىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە كاۋكازىيىدىن سىقىپ چىقىرىشى، مۇستەقىل قەشقەرىيە بېرتانىيىنىڭ يىراق ئاسىيا ئىستراتېگىيىسى ئۈچۈن ئۈنۈملۈك خىزمەت قىلىشى ۋە ياكى ئىشلىتىلىشى مۇمكىن" دېگەندەك نۇقتىئىنەزەر ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن بولۇپ، مانا بۇ مەسىلىنىڭ تۈگۈنى ئىدى .

2- سەۋەب ئىقتىسادى نۇقتىغا قارىتىلغان بولۇپ، 19- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، چار رۇسىيە ئۆزىنىڭ شەرق ئىستراتېگىيىسىنى كۈچەيتىش ئارقىلىق، شەرقتىكى ئاجىز ۋە قالاق مەملىكەتلەرنى سودا- ئىقتىسادىي جەھەتلەردىن مونوپول قىلىشقا ئۇرۇندى. بىراق، بۇ ۋاقىتلاردا مەنچىڭ ئىمپېرىيىسىدە يۈز بەرگەن قالايمىقانچىلىقلار، بولۇپمۇ شەرقىي تۈركىستاندا كۆتۈرۈلگەن كەڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭلار تۈپەيلىدىن سانكىتپېتېربۇرگ ئۆزىنىڭ بۇ جايلاردىكى ئىقتىسادىي مەنەپەئەتلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىشتىن ئەندىشە قىلدى. يېڭىدىن گۈللەنۋاتقان رۇسىيە سانائەت بۇرجۇئازىيىسى

رۇسىيە ھۆكۈمىتىدىن مەنچىڭ بىلەن بولغان سودىنى كېڭەيتىشنى تەلەپ قىلدى(5). بۇرۇندىنلا مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنى سودا كېلىشىملىرى ئارقىلىق قىيناپ كەلگەن رۇسىيە بۇ قېتىم ئۇيغۇرلارنىڭ قوزغىلاڭلىرىنى باستۇرۇپ بېرىپ، مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنى رازى قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇنىڭدىن زور ئىقتىسادىي ئۈنۈم يارىتىش ھەمدە مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنى رۇسىيىگە زور سودا ئىمتىيازلىرىنى بېرىشكە قىستاش سىياسىتىنى بەلگىلىدى. ئەنە شۇنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە 1879 - يىلى تۈزۈلگەن لىۋادىن شەرتنامىسىدە ئىلىنى قايتۇرۇش بەدىلىگە مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنى بەش مىليون رۇبلى تۆلەم تۆلەشكە ماقۇل كەلتۈرگەن بولسا، 1881 - يىلى بۇ شەرتنامە رەسمىي ئىمزالانغاندا تۆلەمنىڭ باھاسى ئۆستۈرۈلۈپ توققۇز مىليون رۇبلىغا بېكىتىلگەن. بۇنىڭدىن باشقا يەنە رۇس سودىگەرلىرى موڭغۇلىيە ۋە مانجۇرىيەدە باج تۆلىمەي سودا قىلىش ئىمتىيازىغا ئېرىشكەن(6). مەنچىڭ ئىمپېرىيىسى رۇسىيىنىڭ قەشقەرىيە دۆلىتىنى ۋە ئىلى سۇلتانلىقىنى يوقىتىشتا كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن ھەر قانداق ئىقتىسادىي بەدەل تۆلەشكە ۋە دۆلەت نومۇسىنى سېتىشقا رازى بولغان .

3- سەۋەب؛ ياقۇپ بەگنىڭ تەكتىكىدىكى ئاجىزلىقى ۋە ئېھتىياتسىزلىقى بولۇپ، ئۇ، سانكىتپېتېربۇرگقا ئۆز ئەلچىلىرىنى ئەۋەتىپ، چار پادىشاھ بىلەن ئىتتىپاقداشلىق ئورنىتىش ھەمدە ئۇنىڭ بىلەن سودا ۋە چېگرا كېلىشىملىرىنى تۈزۈشنى ياۋاشلىق بىلەن تەكلىپ قىلىۋاتقان ۋاقىتتا ، ئۇنىڭ قوقان خانى خۇدايارخانغا يازغان خېتى يەنى قوقان بىلەن قەشقەرىيىنىڭ بىرلىشىپ، چار رۇسىيىنى ئوتتۇرا ئاسىيادىن قوغلاپ چىقىرىش ھەققىدىكى مەخپىي مەكتۇبى تۈركىستان گۇبېرناتورى كوئۇفماننىڭ قولىغا چۈشۈپ قالىدۇ. بۇنىڭدىن قاتتىق چۆچۈگەن گېنېرال كوئۇفمان چار پادىشاھنى ياقۇپ بەگگە ئىشەنمەسلىككە دەۋەت قىلدى. نەتىجىدە، رۇسلارنىڭ قەشقەرىيىنى يوقىتىش ۋە ياكى ئۇنى مۇستەقىل دۆلەت سۈپىتىدە ساقلاپ قالماسلىق پىكرى تېخىمۇ كۈچەيدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە قەشقەرىيىگە مەخسۇس تەكشۈرۈشكە كەلگەن رۇسىيە خانلىق جۇغراپىيە جەمئىيىتىنىڭ جاسۇسلىرى ۋە تاشكەنت سودىگەرلەر جەمئىيىتىنىڭ ئاتالمىش سودىگەرلىرى ئاق پادىشاھنى قەشقەرىيە ھەققىدىكى قورقۇنچلۇق ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلىدى. ياقۇپ بەگنىڭ تۈپ مۇددىئاسىنىڭ رۇسىيىنىڭ تەسەر كۈچىنى قوشنا ئوتتۇرا ئاسىيادىن سىقىپ چىقىرىش ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ئاساسىي نۇقتا ياقۇپ بەگنىڭ تەرجىمانلىق سالاھىتىگە ئېرىشىۋالغان كاۋكاز مۇسۇلمانلىرىدىن زامان بەگ(بەلكى تاتارلاردىن بولۇشى مۇمكىن- ئاپتور) ئارقىلىق رۇسىيە تەرەپكە يەتكۈزۈلۈپ تۇرغانلىق ئېھتىماللىقى تاتار ئالىمى قۇربان ئەلى خالىدىنىڭ مەلۇماتلىرىدا كۆرۈلىدۇ. قۇربان خالىدىنىڭ زامان بەگ ھەققىدە بايان قىلىشىچە، ياقۇپ بەگ ئۆلگەندىن كېيىن، زامان بەگ تۈركىستان گۇبېرناتورى كوئۇفمان تەرىپىدىن ئۆز يېنىدا قالدۇرىلىدۇ ھەمدە ئۇ "زامان بەگ بىزنىڭ ئادىمىمىز ئىدى" دەيدۇ شۇنىڭدەك ئۇنى كابۇلغا ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا ۋەزىپىسىنى ئاتقۇرۇپ بولغاندىن كېيىن يۇقىرى ھوقۇق

بېرىدىغانلىقى ھەققىدە ۋەدە قىلدۇ. بىراق، كوئۇفمان ئۆلگەندىن كېيىن، زامان بەگ قۇرۇق قول قالدۇ. ئەمما، يېڭى تۈركىستان گۇبېرناتورى ئۇنى ئالمۇتنىڭ گۇبېرناتورى قىلىپ تەيىنلەيدۇ. كېيىن ئۇ يەنە تۈركىستان گۇبېرناتورى تەرىپىدىن بۇخارا ئەمىرلىكىگە ئەۋەتىلىپ، ئەمىرنىڭ يېنىدا تۇرىدۇ(7)

قۇربان خالىدىنىڭ ئەسىرىدە پاشا بولغان مەزكۇر سىرلاردىن زامان بەگ ئىسىملىك كىشىنىڭ ياقۇپ بەگنىڭ بىر مەھەل رۇسىيە، بېرتانىيە، ئوسمانلى ۋە مەنچىڭ ئىمپېرىيىلىرى ئارىسىدا ئېلىپ بارغان دىپلوماتىيىلىك ھەرىكەتلىرىدىن تولۇق خەۋەردار بولۇش ئۈچۈن ئەينى ۋاقىتتا ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى تەرىپىدىن “يېرىم پادىشاھ” دەپ ئاتالغان تۈركىستان ئۆلكىسىنىڭ باشلىقى كوئۇفماننىڭ مەخسۇس ئورۇنلاشتۇرغان ئادىمى ئىكەنلىكىنى جەزىم قىلىش مۇمكىن بولسا كېرەك.(گەرچە قولىمىزدا باشقا دەلىللەر يېتەكلىك بولمىسىمۇ)

نەتىجىدە، ئەينى ۋاقىتتا قەشقەرگە كەلگەن يۇقىرى دەرىجىلىك رۇس ئەلچىسى ۋە رازۋېتچىكى ئا. ن. كروپاتكىنىڭ باھاسى بويىچە ئالغاندا ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمان دۇنياسىدىكى قۇدرەتلىك زامانىۋى ئارمىيە كۈچىگە ئىگە (40 مىڭ ۋە ياكى 80 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ھەققىدە تۈرلۈك مەلۇماتلار بار-ئاپتور) قەشقەرىيە دۆلىتى دىپلوماتىيىلىك ئويۇنلارنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ، ئۆزىنىڭ قەشقەرىيىنى ئىشغال قىلىشقا ئىشەنچسىز يەتمەي، ۋەزىيەتنى كۆزىتىپ، پۇرسەت كۈتۈپ ياتقان زو زوڭتاڭغا ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بەردى. كىم بىلىدۇ؟ بەلكى ياقۇپ بەگ دۈشمەن بىلەن سۈلھى يولىنى تۇتماي، پاسسىپ مۇداپىئەدىن ئاكتىپ ھۇجۇمغا ئۆتۈش تكتىكىسى قوللانغان بولسا، مەنچىڭ ئەسكەرلىرىنى شىڭ شىڭشادىن كىرگۈزۈۋەتكەن بولار ئىدى. بەلكى، خائىنلار ئۇنى ئۆلتۈرمىگەن بولسا، قەشقەرىيىنىڭ تەقدىرى باشقىچە بولار ئىدى؟

قەشقەرىيە ۋە ياكى يەتتە شەھەر دۆلىتىنىڭ 14 يىللىق قىسقا ئۆمرى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدىكى خائىنلىق بىلەن ساداقەتمەنلىكنىڭ توقۇنۇش نۇقتىسى بولۇپ، مەنەسەپپەرەس، ھەسەتخور ئۇيغۇر بەگلىرى زو زوڭتاڭنى قەشقەرىيىنىڭ ئاجىزلىقلىرى ھەققىدىكى ئۇچۇرلارغا ئىگە قىلىپلا قالماستىن بەلكى، ئۇنىڭغا ماسلىشىپ، ياقۇپ بەگنى زەھەرلىدى شۇنىڭدەك زو زوڭتاڭ قوشۇنلىرىنى يەتتە شەھەرگە باشلاپ كېلىپ، سانسىزلىغان ئۆز قېرىنداشلىرىنىڭ قانلىرىنىڭ ئېقىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆرلۈك ئۈچۈن كۈرەش قىلىش تارىخىغا نەزەر سالغاندا ئۇلارنىڭ تەلەپسىزلىكلىرى ۋە پاجىئەلىرىگە ئۆزلىرى سەۋەب بولغاندەكمۇ كۆرۈنىدۇ. چۈنكى، بۇ خەلققە قەھرىمانلارنىڭ سانى قانچە كۆپ بولسا، پۇرسەتپەرەس ۋە مەنەسەپپەرەس خائىنلارمۇ شۇنچە كۆپ ئىدى. بۇنىڭ تۈپ سەۋەبىنى شەخسىي ئاداۋەت، مەنپەئەتپەرەسلىك، مەن - مەنچىلىك ۋە ھەسەتخورلۇق قاتارلىق ئىللەتلەرگە باغلاش مۇمكىن. شەخسىي ئاداۋەت ۋە شەخسىي مەنپەئەتنى كۆزلىگەن ئادەملەر ھەمىشە ئۆز

قېرىنداشلىرى بىلەن بولغان توقۇنۇشلاردا ئۈچىنچى بىر دۈشمەننىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ، مىللەتداش رەقبىگە زەربە بېرىشكە ئادەتلەنگەن. بۇ ئادەملەر دائىم دېگۈدەك ئۆز خەلقى ئارىسىدىكى قارشىلىقلارنى دۈشمەننىڭ كۈچى بىلەن يوق قىلىشقا ئۆگەنگەن. مىسال كەلتۈرۈش توغرا كەلسە، ئۇيغۇر تارىخىدىن بۇنىڭغا تالاي پاكىتلارنى تېپىش مۇمكىن. قىسقىسى، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي خاراكتېرىدىكى ئاجىزلىقلار دائىم ئۇنىڭ رەقپىلىرى تەرىپىدىن پايدىلىنىپ كېتىلىپ، مىللەتنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈنلەرنىڭ چۈشۈشىدىكى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرىگە ئايلانغان ئىدى.

ئومۇمەن، 1877-يىلى قەشقەرىيىنىڭ مەغلۇبىيىتىنى ئۈمىد قىلغان رۇسلارنىڭ ئۇيغۇرلارنى ئىشقا سېلىپ، زو زوڭتاڭنىڭ ئاچارچىلىق گىرداۋىغا بېرىپ قالغان چېرىكلىرىگە ئاشلىق ۋە يەم - خەشەك يەتكۈزۈپ بەرگەنلىكى، شۇنىڭ بىلەن مەنچىڭ قوشۇنىغا جان كىرگەنلىكى سىر بولمىسا كېرەك؟ مېنىڭچە قەشقەرىيىنىڭ ۋەيران بولۇشىدا تۆۋەندىكىدەك بەش ئاساسىي ئامىل مۇھىم رول ئوينىغان بولۇشى مۇمكىن.

1-ئامىل، ئۆز ئىچىدىكى ئىتتىپاقسىزلىق، ناچار ئىللەتلەر، مەنمەنچىلىك، ھەسەتخورلۇق ۋە ھاكىملارنىڭ مۇستەبىتلىكى ھەم باشقا شەخسىيەتچىلىكلەر. ئەلۋەتتە، مۇنداق ئىللەتلەر ھەممە ئىنسانلارغا ئورتاق بولسىمۇ، لېكىن كۆپىنچە ئەركىن مىللەتلەر تاشقى دۈشمەنگە تاقابىل تۇرۇشتا ئۆز ئىچىدىكى زىددىيەتلەرنى ۋە مىللەت ئىستىقبالىغا زىيانلىق ھەر قانداق خائىش ۋە ئىللەتلەرگە كەسكىن چەك قويالىغان ئىدى. بىراق، ئۇيغۇرلارنىڭ سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلانغان دىنىي مەزھەپلەرنىڭ تەپرىقچىلىقلىرى بىلەن شەكىللەنگەن ئاق تاغلىق ۋە قارا تاغلىقلار كۈرىشى شەرقىي تۈركىستاننىڭ چىڭگىز ئىستىلاسىدىن كېيىن شەكىللەنگەن كەڭ كۆلەملىك ئېتنىك جەھەتتىكى ئارىلىشىشلار نەتىجىسىدە پەيدا بولغان مىللىي پىسخىكىلىق ئۆزگىرىشلەرگە قوشۇلۇپ، بۇ رايوندىكى ئۇيغۇر-تۈركىي ئېتنىك تەركىبىنىڭ مىللىي خاراكتېرىگە سەلبىي تەسىرلەرنى ئېلىپ كەلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇيغۇرلار ھۇن ئىمپېراتورلۇقى، ئۇيغۇر ئورخۇن ئىمپېرىيىسى ۋە قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئولتۇراق ۋە كۆچمەن ئۇيغۇر-تۈركىي خەلقلەرگە ئورتاق بولغان ئۇيۇشقاق ۋە مەسلىھەت بىلەن ئىش قىلىدىغان ھەمدە ئۇرۇق-قەبىلە ۋە دۆلەت باشلىقلىرىنىڭ سۆزىگە شەرتسىز بوي سۇنىدىغان جەڭگىۋار مىللىي خاراكتېر سۈسلىشىشىغا قاراپ يۈزلەنگەن ئىدى. ئۇيغۇرلارغا بالايى ئاپەت ئېلىپ كەلگەن ئاق تاغلىق ۋە قارا تاغلىق كۈرىشىدىن ئالدى بىلەن جۇڭغارلار پايدىلانغان بولسا، ئارقىدىن مەنچىڭ ئىشغالىيەتچىلىرى ئەپچىللىك بىلەن پايدىلىنىپ، قەشقەرىيىنى كونتروللۇق ئاستىغا ئالغان ئىدى. دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى نىزالىرى ۋە يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىللەتلىرى ھېچقاچان بۇ يەردە ھۆكۈمرانلىق ئورناتقان ھەر قانداق ھاكىمىيەت تەرىپىدىن چەكلەنگەن ئەمەس، بەلكى تېخىمۇ كۈچەيتىلگەن خالاس !

2- ئامىل، ئەنجانلىقلار(غەربىي تۈركىستانلىقلار) بىلەن قەشقەرىيىلىكلەر ئارىسىدىكى ئىشەنچسىزلىكلەر. ياقۇپ بەگ ئاساسىي ھەربىي ۋە مەمۇرىي ھوقۇقلارنى ئۆز ئادەملىرىگە ۋە غەربىي تۈركىستاندىن كەلگەنلەرگە بېرىپ، يەرلىكلەردىن پەقەت نىياز بەگ، ھوشۇر بەگ قاتارلىق بىر قانچىلا ئۆزىگە شەرتسىز بويسۇنغان ئادەملەرگە مەلۇم ئىمتىياز بەردى. ئەمما، ئىچكى جەھەتتىن ئىتتىپاقلىشىلمىغان ۋە چىقىشالمىغان بولسىمۇ، بىراق چەتتىن كەلگەن دۈشمەنگە قارشى بىرلىشەلەيدىغان، مۇستەقىللىقلىرىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن كۈچ چىقىرىدىغان جاسارەتلىك باشقا پۈتۈن مىللىي ئىنقىلابچىلارنى قاتتىق باستۇرۇپ يوقاتتى(8). كۇچار قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ داھىسى راشىدىن غوجا، ئىسھاقخان شۇنىڭدەك خوتەن ۋە يەركەنت قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ رەھبەرلىرى ئەنە شۇلارنىڭ مىسالىدۇر .

3- ئامىل، تاشقى جەھەتتە، چوڭ ئىمپېرىيىلەرنىڭ مەنپەئەت توقۇنۇشى بۇ مەسىلە ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ، بىز بۇ ھەقتە داۋاملىق شەرھىلەيمىز .

4- ئامىل، ياقۇپ بەگنىڭ ئىچكى- تاشقى سىياسى تەكتىكىسى ۋە دۆلەتنىڭ ئىچكى سىياسىتىدىكى يېتەرسىزلىكلەر . ياقۇپ بەگ ھەربىي ئىشلار جەھەتتە غەرب قوراللىرىنىڭ قۇدرىتىگە ئىشەنگەن ھەمدە ئاز تولا بولسىمۇ غەرب ئۇسلۇبىدا(بەلكى تۈرك ۋە ئافغان ئۇسلۇبىدا) ھەربىي تەلىم تەربىيە ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، ئەمما دۆلەتنى يەنىلا پەقەت ئۆزىگىلا تايىنىپ باشقۇردى. ئۇ، ئوسمانلى ۋە بېرتانىيە قاتارلىق قۇدرەتلىك مەلىكەتلەر بىلەن دىپلوماتىك پائالىيەت ئېلىپ بارغان بولۇشىغا قارىماي، ئۇلارنىڭ ئىلغار باشقۇرۇش ئۇسۇللىرىنى ئۆگەنمىدى. ئەكسىچە، ئۇ ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا تېگىشلىك پۈتۈن سىياسەت، پىكىر ۋە تەلەپلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆزى بەلگىلەپ چىقاتتى . مۇھىم ئىشلاردا كېڭەش ۋە مۇزاكىرە ئۇيۇشتۇرمايتتى. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا دەسلەپكى ۋاقىتلاردا ناھايىتى ياخشى ماڭغان دۆلەت ئىشلىرى، باياشات ھايات ئاستا- ئاستا خاراڭلىشىشقا، بەگلەر چىرىكلىشىشكە باشلىغان ئىدى. ئەمما، مەنچىڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ زۇلۇمنى يەتكىچە تارتقان ۋە ئەركىنلىككە مۇھتاج بولغان ئۇيغۇر خەلقى يەنىلا ئۆز ھاكىمىيىتىنى قەدىرلەپ، ئۇنى جان تىكىپ قوغدىغان ئىدى. ئەگەر ياقۇپ بەگ ئاخىرغىچە توغرا ۋە ياخشى باشقۇرۇش سىياسىتى يۈرگۈزۈپ، دۆلەتنى ھەر جەھەتتىن قۇدرەت تاپقۇزغان بولسا، مەنچىڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ بۇ تۇپراققا قايتىپ كېلەلىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى .

5- ئامىل، ياقۇپ بەگنىڭ دۈشمەن بىلەن سۈلھى قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئۇنىڭغا قاتتىق ۋە قەتئىي زەربە بەرمەسلىك ھەم باشقىلاردۇر. ياقۇپ بەگ سۈلھىچىلىك يولىغا مېڭىپ، دۈشمەن بىلەن قەتئىي سوقۇشۇش تەرەپدارى بولغان ئوغلى بەگ قۇلبەگ ۋە باشقا قوماندانلىرىنى ئالدىنقى سەپتىن قايتۇرۇۋېلىپ(9)، رەقىپلىرىنىڭ ئۆز ئەھۋالىنى بىلىۋېلىشىغا ھەمدە ئۆزىنىڭ ئاجىز نۇقتىلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۆزىدە ئىشەنچ پەيدا قىلىشىغا پۇرسەت يارىتىپ بەردى . ئەسلىدە مەنچىڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ زوزۇڭتاڭ

تەرەپدارلىرى قەشقەرىيە دۆلىتىگە ھۇجۇم قوزغاشقا ئالدىراپ جۇرئەت قىلالىمىغان بولۇپ، ئۇلار بىر تەرەپتىن ياقۇپ بەگنىڭ كۈچىگە ئەندىشە بىلەن قارىسا، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ ئۇرۇشقا ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى بىلەن رۇسىيىنىڭ ئارىلىشىپ، "يەتتە شەھەر دۆلىتى"گە ياردەم بېرىپ قېلىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئالدى بىلەن ئۈرۈمچىنى ئىشغال قىلىپ، ۋەزىيەتنى كۆزىتىپ، ئاندىن ئۇرۇش باشلىماقچى بولغان ئىدى (10). ياقۇپ بەگنىڭ كۈچ - قۇدرىتى ئەينى ۋاقىتتا مەنچىڭ ئوردىسىنى خېلى ساراسىمگە سالغان بولۇپ، لىخوڭجاڭ گۇرۇھى بىلەن زوزوڭتاڭ گۇرۇھىنىڭ يەتتە شەھەر مەسلىسىدىكى تالاش - تارتىشلىرىدا لىخوڭجاڭ گۇرۇھى باشتىن ئاخىرى قەشقەرىيىنى تاشلىۋېتىشنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئەمما، زوزوڭتاڭ بولسا، ئەگەر ئۇنىڭغا يول قويغاندا ياقۇپ بەگنىڭ ھامان بىر كۈنى سەددىچىننىڭ ئىچىگە بېسىپ كىرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. نېمە سەۋەبتىن مەنچىڭ ئوردىسىدا مۇنداق تالاش - تارتىشلار يۈز بەردى؟ بۇ دەل ئەنە شۇ قەشقەرىيە دۆلىتىنىڭ كۈچ - قۇدرىتى جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كۈچ - قۇدرىتى ئىدى خالاس. مۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ياقۇپ بەگ بىرىنچى ھۇجۇمدىلا رەقىبلىرىگە قاتتىق زەربە بەرگەن بولسا، ئۇيغۇر سىياسىي تارىخى تامامەن باشقىچە يېزىلغان بولار ئىدى. قىسقىسى ياقۇپ بەگ پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ، ئاكتىپ ھۇجۇمغا ئۆتۈشتىن پاسسىپ مۇداپىئەگە، ئاخىرىدا بېرىپ چېكىنىشكە ھەمدە يوقىلىشقا يۈزلەندى .

ئاقىۋەتتە، تۆت ئەتراپى ئىگىز تاغلار بىلەن ئورالغان تارىم ۋادىسىنى ئاشكارا بېرىۋېلىش ۋە ياكى ئۇ جايدا مۇستەقىل ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ قەد كۆتىرىشىنى خالىمىغان بەلكى، خالىسىمۇ ئۆزارا پايدىسىز دەپ قارىغان بېرىتانىيە بىلەن رۇسىيە ئۆزلىرىدىن ئاجىز مەنچىڭ ئىمپېرىيىسىگە خۇددى بۇ "چوڭ ئويۇن"دا ئۆتتۈرگەندەك كۆرۈنۈش بىلەن بۇ رايوندا ئەبەدىي ئۆز ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي تەسىرىنى ساقلاپ قېلىپ، بارا - بارا سىڭىپ كىرىش ئىستراتېگىيىسىنى بەلگىلىدى. ئۇلۇغ بېرىتانىيە بىلەن چار رۇسىيىنىڭ بۇنداق قارارغا كېلىشىگە يەنىلا ئالدى بىلەن ياقۇپ بەگنىڭ ئاخىرغىچە پۇت تىرەپ تۇرالماسلىقى ۋە مەنچىڭ قوشۇنلىرىغا زەربە بېرىپ، ئۆز ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قالالماسلىقى بىر سەۋەب بولۇپ قالدى .

ئامېرىكا ئالىمى جامېس مىلئاردنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇشىچە، مەنچىڭ خاندانلىقىنىڭ ئۇيغۇر دىيارىدىكى ھۆكۈمرانلىقى ھەققى ئىمپېرىيالىزملىق ھۆكۈمرانلىق بولۇپ، زوزوڭتاڭنىڭ ئۆلكىنى قايتا ئىشغال قىلىشى بىلەن 1884 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكىسى تەسىس قىلىنىپ، ئۆلكىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورۇنلىرىنى ئىلگىرىكىدەك پۈتۈنلەي مانجۇرلار ئىگىلەشنىڭ ئورنىغا خىتايلار ئالمىشىپ، ئاساسىي ھوقۇق زوزوڭتاڭ قاتارلىق خىتايلارنىڭ قولىغا ئۆتتى ھەمدە ئۇيغۇر ھاكىمىيەتلىرىنىڭ ھوقۇق دائىرىسىگە چەك قويۇلدى (11). شۇنىڭدىن كېيىن، زوزوڭتاڭ - ليۇ جىنتاڭ گۇرۇھى خىتايلارنىڭ ئىمتىيازىنى تىكلەپ ۋە قوغداپ، خىتايلار بىلەن ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەر

ئارىسىدىكى مىللىي مۇناسىۋەتنىڭ تېخىمۇ ئۆتكۈرلىشىشىگە ئاساس سالدى. زوزوڭتاڭ قوشۇنلىرىنىڭ دەھشەتلىك ئۆچ ئېلىشلىرىغا دۇچ كەلگەن شۇنىڭدەك ئىلگىرىمۇ ئۇزۇن يىللار ئۇرۇش زەرداپلىرىنى چەككەن خەلق، قاتمۇ-قات زۇلۇم ۋە مىللىي كەمسىتىشلەرگە نىسبەتەن 50 نەچچە يىل تاقەت قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

قىسقىسى، 19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پۈتۈن ئۇيغۇر دىيارى مىقياسى بويىچە كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭلارنىڭ غەلىبىسى مەنچىڭ خاندانلىقىنىڭ بۇ جايدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى پاچاقلاپ تاشلىغان بولۇپ، بۇنىڭدا ئەڭ مۇۋەپپەقىيەت قازانغىنى راشىدىن غوجا باشچىلىقىدىكى كۇچار قوزغىلاڭچىلىرى ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا ئازاد قىلغان تېررىتورىيىسىنىڭ كەڭلىكى، قوشۇنىنىڭ جەڭگىۋارلىقىنىڭ ئۈستۈنلىكى ۋە باشقا جەھەتلەردىن كۇچارنى مەركەز قىلغان قوزغىلاڭچىلار ئالدىنقى ئورۇندا تۇرغان بولۇپ، بۇ كۈچ شىددەت بىلەن شەرقتە ئۈرۈمچىگە، جەنۇبتا قەشقەر تەرەپلەرگە قاراپ كېڭىيىۋاتقاندا قەشقەر قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ رەھبەرلىكىنى زىممىسىگە ئالغان ياقۇپ بەگ بىلەن ھەمكارلاشتى. ياقۇپ بەگ تۈرلۈك ۋاستىلەر بىلەن ھەر قايسى جايلاردىكى ھاكىمىيەتلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، بىرلىككە كەلگەن، مۇستەقىل قەشقەر يە دۆلىتىنى بەرپا قىلدى. ئەگەردە ئۇ بۇ ھاكىمىيەتنى ساقلاپ قالالىغان بولسا، بەلكى بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئىستىقلال دۆلىتىنىڭ 140 يىللىق مۇساپىسىنى باشتىن كەچۈرگەن بولار ئىدى. ئۇيغۇر دۆلەتچىلىك ئىدىيىلىرى تەرەققى قىلىپ ۋە تاكاممۇللۇشۇپ، زامانىۋى ۋە ئىلغار قىياپەت بىلەن 21-ئەسىرگە قەدەم قويۇش بىلەن دۇنيانىڭ كۈن تەرتىپىنى بەلگىلەش ئىشلىرىغا ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇررەككەپ ئىستراتېگىيىلىك ئويۇنلاردا ئۆزىنىڭ ئاكتىپلىقىنى جارى قىلدۇرغان بولار ئىدى. ئەپسۇسكى، ياقۇپ بەگ رەھبەرلىكىدىكى بۇ ھاكىمىيەتنىڭ يىقىلىشى ئەينى ۋاقىتتىكى پۈتۈن ئۇيغۇر دىيارىدا كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭلارنىڭ غەلىبىسىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتسىز بولۇشى شۇنىڭدەك ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇنىڭدىن كېيىنكى تەقدىرىنىڭ پاجىئەلەرگە گىرىپتار بولۇشىدىكى مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرىگە ئايلاندى. بۇ ئەمەلىيەتتە، ئۇيغۇرلارنىڭ قولىغا كەلگەن ئەڭ چوڭ پۇرسەت ئىدى خالاس. بىراق، قەشقەرنىڭ يىقىلىشى ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي تەقدىرىدىكى بىر ئۇنتۇلماس پاجىئە بولسىمۇ، ئەمما قەشقەرىيە دۆلىتىدىن ئىبارەت مەزكۇر يېقىنقى زامان ئۇيغۇر دۆلەتچىلىك تارىخىدىكى خېلى سىستېمىلاشقان، زامانىۋىلاشقان ئارمىيىگە ئىگە، رۇس دىپلوماتى كىروپاتكىنىڭ باھاسى بويىچە ئالغاندا مەركىزىي ئاسىيادىكى كۈچلۈك مۇسۇلمان دۆلىتى بولۇش ئېھتىماللىقى زور بولغان ھاكىمىيەتنىڭ مەيدانغا چىقىشى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئازادلىق كۈرەشلىرى ۋە مىللىي دۆلەت غايىلىرىگە مەنىۋى روھ ئاتا قىلدى. 20-ئەسىردىكى ئىككى “شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى” ئەمەلىيەتتە ئەنە شۇ-19 ئەسىردىكى قەشقەرىيە دۆلىتى جۈملىدىن تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق خەلقلەرنىڭ كەڭ كۆلەملىك مىللىي ئىستىقلال

كۈرەشلىرىدىن تۇغۇلغان ھەم تېخىمۇ كۈچەتگەن مىللىي ۋە دىنىي روھنىڭ ھامىسى ۋە مىراسخورى ئىدى .

بىراق، تارىخ 20- ئەسىر قوينىغا كىرىش بىلەن ئىنسانىيەت دۇنياسىدا ئالەمشۇمۇل ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىپ، بۇ شاھىمات تاختىسىدا تېخىمۇ زور ۋە مۇرەككەپ ھەم كەسكىن ئويۇنلار ئوينالدى. بۇ ئويۇنلاردا لېنىن رۇسىيىسى غالىپ كەلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ نالە - پەريادلىرى قىزىل خىشلىق كىرىمىل تېمىنىڭ ئىچىگە ئاڭلانمىدى خالاس !

2- جۇغراپىيىۋى سىياسەتنىڭ قۇربانلىرى

ياۋرو- ئاسىيانىڭ خەستەلەنگەن يۈرىكى - ئۇيغۇر دىيارىنىڭ خەستىلىك ۋە ئازابلىق تارىخى ئەركىزلىكنىڭ تەمىنى تېتىغان ھەمدە ئەركىزلىكنىڭ بىر مىللەت ئۈچۈن ئەڭ زور دەرىجىدىكى يوقىتىش ۋە تراگېدىيە ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغان قەلبلەر بىلەن كۆپ ئوخشاشلىققا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنە ئۆزىگە خاس تەرەپلەرگە ئىگە . بەلكى، ئۇنىڭ خەستەلىك تارىخىنىڭ ۋاراقلىرى كۆپرەك بولسا كېرەك ؟ !

تارىخىي رەئالىق ۋە ئۇنىڭ خۇددى م. بۇغرا ئېيتقانداك جۇغراپىيىلىك تەلەپسەزلىكى، مېنىڭچە يەنە ئۇنىڭ سىياسىي ، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ۋە باشقا جەھەتلەردىكى تەلەپسەزلىكلىرى ئالدى بىلەن ئۆزى بىلەن بىۋاسىتە تارىخىي، مەدەنىيەت ۋە جۇغراپىيىلىك جەھەتتىن باغلىنىشلىق بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئەڭ مۇھىمى ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۇزۇن يىللار كونتروللۇق ئاستىدا تۇتۇپ كەلگەن سانكىتپېتېربۇرگ ۋە موسكۋا بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر. چۈنكى، ياۋرو- ئاسىيانىڭ خەستەلەنگەن يۈرىكى-- شەرقىي تۈركىستان ئۆزىنىڭ يەنە بىر پارچىسى غەربىي تۈركىستان بىلەن تارىخىي تەقدىرداشلىققا ئىگە بولغان بولسا، كېيىنكى ئەسىرلەردە بۇ رايونغا كىرگەن موسكۋا دائىم ئۆز مەقسەدلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا ئوتتۇرا ئاسىيانى ۋاستە قىلغان . بۇ نۇقتىنى چۈشەنگەن ھەممە كۈچلەر ياۋرو- ئاسىيانىڭ مەزكۇر خەستەلەنگەن يۈرىكىنى غەربىي تۈركىستان ئارقىلىق ئازابلاش تەكتىكىسىنى تاللىۋالدى ھەمدە تاللىۋالماقتا .

ئۇنداقتا تارىختىكى كونا - يېڭى رۇسىيىنىڭ ياۋرو- ئاسىيانىڭ خەستەلەنگەن يۈرىكى ۋە ئۇنىڭ قوشنىلىرىغا تۇتقان سىياسىتىنى قانداق تەسۋىرلەش لازىم؟

رۇسىيىنىڭ شەرقىي تۈركىستان سىياسىتى مەيلى چار پادىشاھ دەۋرى بولسۇن ۋە ياكى 1917- يىلىدىن كېيىنكى سوۋېت رۇسىيىسى مەزگىلى بولسۇن ھەممىسىلا شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇر قاتارلىق يەرلىك خەلقلەر بىلەن خىتاي ھاكىمىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى قارمۇ- قارشىلىقلاردىن ئىبارەت مەزكۇر رايوننىڭ ئىچكى سىياسىي ھاياتىدىكى ئۆزگىرىشلەر ئاساسىدا شەكىللەنگەن(12). چۈنكى ، ئۇيغۇر قاتارلىق خەلقلەرنىڭ ھەرقەتىملىق قوراللىق قارشىلىق ھەرىكەتلىرى يالغۇز جۇڭگو ھاكىمىيىتىگە تەسىر كۆرسىتىپلا قالماستىن بەلكى، رۇسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغىمۇ كۈچلۈك تەسىر

كۆرسەتكەن. بۇنىڭدىكى سەۋەب بىرىنچىدىن، رۇسىيە ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتكەن ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئېتنىك، دىن، تىل ھەتتا ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي ھايات شەكلى قاتارلىق تۈرلۈك تەرەپلەردىن بىردەكلىككە ۋە ئوخشاشلىققا ئىگە بولغانلىقى. ئىككىنچىدىن، ئۇيغۇر ئېلى بىلەن غەربىي تۈركىستان نىڭ جۇغراپىيىلىك جەھەتتىن تاغ-دەريالىرى، ئېتىز-ئېرىقلىرى ۋە يايلاقلىرىنىڭ تۇتۇشۇپ كېتىپ، ئورتاق بىر جۇغراپىيىلىك گەۋدىنى شەكىللەندۈرىشىدىن ئىبارەت بۇ خىل بىردەكلىك ھەمدە باغلىنىشلىق مۇناسىۋەت رۇس ۋە مەنچىڭ ئىمپېرىيىلىرى تەرىپىدىن سۇنئىي ئۇسۇلدا جىسمانىي جەھەتتىن ئايرىۋېتىلىشمۇ لېكىن، بەزىبىر مەنىۋى جەھەتتىن ئايرىۋېتىلمىدى. ئەنە شۇ يۇقىرىدىكى ئىككى خىل ئامىل تۈپەيلىدىن چېگرىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى خەلقلەر ئۆز-ئارا بىر-بىرىگە ئۆتۈپ ياشاشنى ۋە ھەر قېتىملىق قارشىلىق ھەرىكەتلىرى مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندا ئۆز-ئارا قېچىپ كېلىپ پاناھلىنىش ۋە قايتىدىن كۈچ توپلاپ، ئۆز ئېلىدىكى كۈرەشنى داۋاملاشتۇرۇشقا ئادەتلەندى. غەربىي تۈركىستان ۋە ئۇيغۇر ئېلى بۇلار ئۈچۈن ئارقا سەپلىك ھەم بازىلىق رول ئوينىدى.

مەسىلەن، 1759-يىلىدىكى بۇرھانىدىن غوجا ۋە خان غوجا باشچىلىقىدىكى قەشقەرىيە خەلقىنىڭ زھاۋخۇي باشچىلىقىدىكى مەنچىڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنىغا قارشى كۈرەشلىرى، جاھانگىر غوجا قوزغىلىڭى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى، 1830-، 1847-، 1856-، 1877-، 1881-يىللىرىدىكى ۋەقەلەردە شۇنىڭدەك 20-ئەسىردە يۈز بەرگەن بىر قاتار ھەرىكەتلەرنىڭ ھەممىسىدە كۆپ ساندىكى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، تۇڭگان قاتارلىقلار ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە يەتتە سۇ رايونىغا قېچىپ بېرىپ پاناھلاندى. چوقان ۋە لەخانو پىنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا 19-ئەسىرنىڭ 20-يىللىرىدىكى جاھانگىر غوجا قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندا قوقان، شەھرىخان قاتارلىق جايلارغا 70 مىڭ ئۇيغۇر كۆچۈپ چىققان. 19-ئەسىرنىڭ 50-يىللىرىدا بولسا 15 مىڭ ئۇيغۇر كۆچۈپ چىققان. شەھرىخان بىلەن قاراسۇ ئارىسىدىكى جايلارغا ئۇيغۇرلارنىڭ دولان دەپ ئاتالغان گۇرۇپپىسىدىن 9 مىڭ ئادەم كۆچۈپ چىققان بولۇپ، پەرغانە ۋادىسىدا جەمئىي 324 مىڭ ئۇيغۇر بولغان(12). بۇ قازاق ئالىمى يەنە ئەينى ۋاقىتتا تاشكەنتنىڭ جەنۇبىدىكى يېڭى شەھەر مەھەللىسىدە قەشقەرلىكلەر(ئۇيغۇرلار)نىڭ تۇرىدىغانلىقىنى، شەھرىخان، ئەندىجان شەھرىنىڭ ئاھالىسىنىڭ يېرىمىنىڭ قەشقەرلىكلەر، قاراسۇنىڭمۇ شۇنداق ئىكەنلىكىنى بايان قىلىدۇ(13). ئا.ن. كروپاتكىنىمۇ 19-ئەسىرنىڭ 60-يىللىرىدا قوقان خانلىقى تەۋەلىكىدە 250 مىڭ قەشقەرلىكلەر (ئۇيغۇرلارنىڭ) بارلىقىدىن مەلۇمات بېرىدۇ(14). ئەلۋەتتە، بۇنداق كۆچۈش ئىزچىل داۋاملاشقان بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ سانىمۇ ئۈزلۈكسىز تۈردە ئاشقان. تارىخىي پاكىتلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئۇيغۇر ئېلىدە يۈز بەرگەن ھەممە قوزغىلاڭلاردا مەزكۇر پاناھلانغان مۇساپىرلار بەلگىلىك مۇھىم رول ئوينىدى. مەسىلەن جاھانگىر غوجا، يۈسۈپ غوجا ۋە باشقا غوجىلارنىڭ قوزغىغان قوراللىق ھەرىكەتلىرىدە پەرغانە

ۋادىسىغا قېچىپ بارغان قەشقەرىيىلىكلەر ئاۋانگارت قوشۇن بولۇپ ئۇيۇشۇپ، ئۆز يۇرتلىرىغا جەڭ بىلەن قايتىپ كەلگەن شۇنىڭدەك كۈرەشلەردە مۇھىم تايانچلىق رولىنى ئوينىغان. ئەڭ يېقىنقى مەزگىلگە تەۋە مىساللارنىڭ بىرى شۇكى، 1944-يىلىدىكى مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىدىمۇ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قېچىپ بارغان ئۇيغۇر، قازاق ۋە باشقىلار سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قايتىدىن تەشكىللىنىپ، مەخسۇس گۇرۇپپىلار بولۇپ، نىلقا قوزغىلىڭى، غۇلجا قوزغىلىڭى، ھەرەمباغ ئۇرۇشى ۋە باشقا جەڭلەردىكى مۇھىم ھەربىي تايانچلىق رولىنى ئوينىدى (15). ئومۇمەن، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ئۆزلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك ئىستراتېگىيىلىك ئورۇنلاشتۇرۇشلىرىدا دائىم ۋە ئىزچىل ھالدا شۇ جايدىكى ئۇيغۇر كۆچمەنلىرىنىڭ ئۆز ۋەتىنىنىڭ ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئىستەكلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى ۋاستە قىلىش ئارقىلىق شەرقىي تۈركىستاندىكى ھەرىكەتلەرگە قول تىقىتى ۋە ياكى ئۇنى كونترول قىلدى .

تۈركىستاننىڭ ئىككى تەرىپىنىڭ تەقدىرداشلىقىغا مۇناسىۋەتلىك يەنە بىر نۇقتا شۇكى، ئوخشاشلا چار رۇسىيە ۋە سوۋېت رۇسىيىسىگە قارشى جەڭ قىلغان ۋە ئۇنىڭ بىلەن ئىدىئولوگىيىلىك جەھەتتىن چىقىشالمىغان كۆپلىگەن قازاقلار، ئۆزبېكلەر، قىرغىزلار، تاتارلار ھەم ئۇيغۇرلار ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىياغا يەرلەشكەن رۇسلار ئۇيغۇر ئېلىغا قېچىپ كېلىپ پاناھلاندى. مەسىلەن، ئىلى سۇلتانلىقىغا قېچىپ كەلىپ پاناھلانغان قازاق باتۇرى تازانېپك ۋە باشقىلار رەھبەرلىكىدىكى قازاقلار مۇھىم مەسىلە بولۇپ، ئىلى سۇلتانى ئەلاخان مىللىي ۋە دىنىي قېرىنداشلىق تۈپەيلىدىن تازانېپكىنى چار پادىشاھقا قايتۇرۇپ بېرىشنى رەت قىلىش بەدىلىگە ئۆز مۇستەقىللىقىنى يوقاتتى. 1916-يىلى، يەنە چار پادىشاھىنىڭ ئەسكەر ئېلىشىغا قارشى تۇرۇپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، مەغلۇپ بولغان قازاق، قىرغىزلار تۈركۈم-تۈركۈملەپ، ئۇيغۇر دىيارىنىڭ جەنۇب-شمالىغا قېچىپ كېلىپ ماكانلاشتى. قىرغىز تارىخچىسى بېلەك سۇلتانىنىڭ مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا ئىسسىق كۆل ئەتراپىدىن ئۇيغۇر دىيارىغا قېچىپ كەلگەن قىرغىزلارنىڭ سانى 200 مىڭدىن ئاشقان. باشقا مەلۇماتلاردا 300 مىڭدىن ئارتۇق دەپمۇ يېزىلىدۇ (16). ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالدا قالغان بۇ قىرغىز قاچقۇنلىرىنى ئۇيغۇرلار ئۆيلىرىگە ئورۇنلاشتۇرغان، ئۇلارنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلىگەن ھەم ئۇلارنى ماكانلاشتۇرغان .

ئۇنىڭدىن كېيىن، سوۋېت رۇسىيىسىگە قارشى جەڭ قىلىپ، رۇس كوممۇنىستلىرى تەرىپىدىن "باسمىچىلار" دەپ ئاتالغان ئەنۋەر پاشانىڭ، ئىرگەش باتۇرنىڭ ئۆزبېك، قىرغىز ئەسكەرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە-تاۋاباتلىرى قەشقەر ئەتراپىغا قېچىپ كېلىپ پاناھلانغان ئىدى. 1930-يىللاردىكى قەشقەردە بولغان شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇش قوزغىلاڭلىرىغا ئىشتىراك قىلغان قىرغىزلاردىن جانىبەك قازى، چىپاق قازى، ئۆزبېكلەردىن يۈسۈپجان ۋە سېتىۋالدىجان ھەم ئۇلارنىڭ نەچچە

يۈزلىگەن ئەگەشكۈچىلىرى ۋە باشقىلار بۇنىڭ مىسالى بولسا كېرەك (17) ئومۇمەن، چېگرىنىڭ ھەر ئىككى تەرىپىگە قېچىپ بېرىپ ماكانلاشقان قېرىنداش خەلقلەر بىر-بىرىنىڭ ھۆرلۈك كۈرەشلىرىگە ئاكتىپ ئىشتىراك قىلدى ھەمدە بىر-بىرىگە ئىگە چىقىپ، ئۆز پاناھىغا ئېلىشتى (ئەلۋەتتە كۆپ مەسىلىلەرگە مۇناسىۋەتلىك مەۋجۇت بەزى ئەھۋاللارنى ھېسابقا ئالمىغاندا). دېمەك، چار پادىشاھ ۋە كېيىنكى سوۋېت رۇسىيىسى يۇقىرىدا قەيت قىلىنغان ئەھۋاللارنى نەزەرگە ئېلىپ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك تەدبىرلەرنى ئالغان ھەمدە سىياسەتلەرنى تۈزگەن ئىدى. بولۇپمۇ، سوۋېت رۇسىيىسى چار رۇسىيىنىڭ بۇ ھەقتىكى تەجرىبىلىرىنى ياخشى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش ھەم كۈچەيتىش چارىسىنى قوللاندى .

رۇسىيە تاشقى سىياسىتى جۈملىدىن ئۇنىڭ مەركىزىي ۋە شەرقىي ۋە جەنۇبىي ئاسىيا سىياسى ئىستراتېگىيىسىنى تەھلىل قىلغاندا شۇنداق يەكۈن چىقىش مۇمكىنكى، كونا رۇسىيە ۋە قىزىل لېنىن رۇسىيىسى شۇنىڭدەك ئۇنىڭ كېيىنكى مەزگىللەرنىڭ ھەممىسىدە كىرىمىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك جۇڭگو سىياسىتىدە ئۈچ خىل ئېقىم زىددىيەتلىشىپ كەلگەن. بۇنى مۇنداق يەكۈنلەش مۇمكىن؛

1- شەرقىي تۈركىستاننىڭ مۇستەقىللىقىگە يول قويماي، ئەكسىچە جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە ياردەم بېرىپ، بۇ جاينى رۇس تەسىرى ئاستىدىكى رايون قىلىش يەنى تېررىتورىيىلىك ھوقۇق جەھەتتىن جۇڭگونىڭ قولىدا قالدۇرۇش، ئىقتىسادىي، مەدەنىي ۋە باشقا جەھەتلەردىن رۇسىيىنىڭ تەسىرى ئاستىدا تۇتۇش، ئۈچىنچى بىر دۆلەت كۈچىنى بۇ يەرگە كىرگۈزمەسلىك .

2- بۇ رايوندا مۇستەقىل بىر ئۇيغۇر دۆلىتى بەرپا قىلىش ۋە ياكى ئۇنىڭغا ياردەم قىلىش. بۇ ئارقىلىق شەرقىي تۈركىستاننى خۇددى موڭغۇلىيە ھەم باشقىلارغا ئوخشاش كىرىمىنىڭ تەسىرى ۋە ھىمايىسى ئاستىدىكى بىر قورچاق دۆلەت سۈپىتىدە تۇتۇپ، ئۇنىڭدىن كىرىمىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئىستراتېگىيىسى ۋە باشقا كېرەكلىك نۇقتىلىرى ئۈچۈن پايدىلىنىش .

3- بۇ رايوننى قوراللىق يول بىلەن ئاشكارا بېسىۋېلىپ، رۇسىيىنىڭ بىر گۇبېرنىيىسى ياكى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىر ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى قىلىش. مەزكۇر ئۈچ خىل نۇقتىئىنەزەرلەرنىڭ تەشەببۇسكارلىرى ئارىسىدىكى كۈرەشمۇ ناھايىتى ئۆتكۈر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى 3 - نۇقتا چار پادىشاھ دەۋرىدىلا ئاساسىي جەھەتتىن سەپتىن قېلىپ، يۇقىرىدىكى ئىككى نۇقتا نەزەر دائىملىق تالىشىش مەركىزى بولۇپ كەلدى. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگو ئىشلىرى مۇتەخەسسىسى مەرھۇم تۇرسۇن سادىقوۋنىڭ ئېيتىشىچە؛ رۇسىيىنىڭ ۋە كېيىنكى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقىي تۈركىستان سىياسىتىنى بەلگىلەشتىكى ئاچقۇچلۇق مەزكۇر ئىككى نۇقتا ئارىسىدا بىرىنچى خىل نۇقتىئىنەزەر دائىم ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ، دۆلەت سىياسىتى دەرىجىسىگە

كۆتۈرۈلدى (18). ئۇيغۇر مەسلىسى باشتىن - ئاخىرى سوۋېت - جۇڭگو مۇناسىۋەتلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇشتەك خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، 1924 - يىلى سوۋېت رۇسىيىسى بىلەن جۇڭخۇا جۇمھۇرىيىتى ئارىسىدا تۇنجى كېلىشىم تۈزۈلگەندىن كېيىن، موسكۋا تۈركىستان تەۋەسىدىكى جۇڭگوغا قارشى كەيپىياتتىكى ھەر قانداق ھەرىكەتلەرنى قاتتىق چەكلىدى ھەتتا سوۋېت كوممۇنىستلار پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى « شىنجاڭ » دا تەشكىلاتچىلىق پائالىيىتىنى ئېلىپ بېرىشنى چەكلەش ھەققىدە قارار چىقىرىپ، « شىنجاڭنى ياكى بۇنىڭ مەلۇم قىسمىنى جۇڭگودىن ئايرىشنى مەقسەت قىلىدىغان ھەر قانداق ھەرىكەت ۋە تەشۋىقاتنى پۈتۈنلەي زىيانلىق دەپ قاراش » نى قارار قىلدى (19)

3. تەقدىردىكى ئوخشاشلىقلار

1917 - يىلىدىكى رۇسىيىنىڭ فېۋرال ئىنقىلابىدا پادىشاھلىق تۈزۈم ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن بولشېۋىكلەر بىلەن بۇرژۇئۇئا - دېموكراتلىرى ئارىسىدىكى كۈرەش ئۆتكۈزۈلەتتى. چار پادىشاھ ھۆكۈمىتىنىڭ يوقىلىشى بۇ كونا ئىمپېرىيىنىڭ يېڭى ھاكىمىيىتىنى تالىشىدىغان تۈرلۈك سىياسىي ئېقىملار ۋە پارتىيىلەرنى مەيدانغا كەلتۈردى. بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلگەن ئىدىل (ۋولگا) - ئۇرال بويلىرىدىن تارتىپ، تاكى ئوتتۇرا ئاسىياغىچە بولغان بىپايان زېمىندىكى رۇس مۇستەملىكىسىنىڭ ئازابىنى تارتقان خەلقلەر مۇستەقىللىق يولىنى تۇتۇپ، ئىلگىرى - كېيىن تۈرلۈك پارتىيە ۋە سىياسىي گۇرۇھلارنى شەكىللەندۈردى .

ئالدى بىلەن قىزىقارلىق ئىسمائىل گاسپىرالىنىڭ مەدەنىيەت گۈللىنىش ۋە جەدىدچىلىك ئىدىيىسىنى ئاساس قىلغان " بالقاندىن جۇڭگوغىچە " بولغان بىپايان زېمىندىكى تۈركىي خەلقلەرنى بىر ئورتاق سىياسىي ۋە ئورتاق تىل شارائىتىغا ئۇيۇشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ مۇستەھكەم ئىتتىپاقىنى شەكىللەندۈرۈش ئىدىيىسى بىلەن قوراللانغان قىزىقارلىق تاتار زىيالىيلىرى " ياش تاتار پارتىيىسى " ناملىق سىياسىي تەشكىلات ئاستىغا ئۇيۇشۇپ، پەقەت مەدەنىيەت - مائارىپ جەھەتتىن ئۇيغۇنۇشنىڭلا بىر مىللەت ئۈچۈن يېتەرلىك ئەمەسلىكىنى، پەقەت ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جەھەتتىن ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، مىللەتنى بۇ ھوقۇقلاردىن بەھرىمەن قىلغاندىلا ھەقىقىي مەنىدىكى قۇتۇلۇش ۋە گۈللىنىش مۇمكىنچىلىكى ھەم كاپالىتى بولىدىغانلىقىنى تەشۋىق قىلدى. ياش تاتار پارتىيىسى 1917 - يىلى 2 - ئايدا تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە تۇنجى بولۇپ، " مىللىي پىرقە " پارتىيىسىنى قۇرۇپ، ھاكىمىيەتنى قولغا ئالماقچى بولدى. بۇ پارتىيە 1917 - يىلى 5 - ئايدا يەنە قۇرۇلتاي چاقىرىپ، قىزىم تاتار ھۆكۈمىتىنى قۇردى ۋە ئاساسىي قانۇننى بەلگىلىدى. لېكىن، 1920 - يىلى سوۋېت رۇسىيىسى قىزىم ئارىلىنى ئىشغال قىلىۋېلىپ، تاتار مىللەتچىلىرى بىلەن كوممۇنىستلارنىڭ بىرلىشىشى ئاستىدىكى قىزىم سوۋېت جۇمھۇرىيىتىنى قۇردى ھەمدە ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملىۋالغاندىن كېيىن، تاتار مىللەتچىلىرىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك

جازالدى. قىرىم تاتارلىرىنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈنلەر كېلىپ، ھەتتا 1944-يىلىغا كەلگەندە ئۆز يۇرتلىرىدىن قوغلاندى خالاس (20)

ئوخشاش بىر ۋاقىتتا يەنە قازاننى ئاساس قىلغان ۋولگا (ئىدىل) - ئۇرال بويىدىمۇ تاتارلار ۋە باشقىرىنىڭ مىللىي ئويغىنىش ھەم سىياسىي جەھەتتىن قەد كۆتۈرۈش ھەرىكىتى جانلانغان بولسىمۇ، لېكىن تاتار - باشقىرت مىللەتچىلىرى ئىككى خىل پىكىر ئېقىمىغا بۆلۈنۈپ كەتتى. بۇنىڭ بىرى "سىياسىي جەھەتتىن بىرلىككە كەلتۈرۈش" بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەرەپدارلىرى بىرلىككە كەلگەن بۇرجۇئازىيە ۋەكىللىكىدىكى رۇسىيە تەۋەسىدە قېلىپ، بارلىق مۇسۇلمانلارنىڭ مۇختارىيىتىنى قولغا كەلتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلسا، يەنە بىر گۇرۇپپا فېدېراتسىيىچىلىك پىكىر ئېقىمىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇلار ۋولگا - ئۇرال دۆلىتىنى قۇرۇپ، ئۇنى زېمىن جەھەتتىن مۇستەقىل قىلىش ئىسمى، رۇسىيە بىلەن يەنىلا فېدېراتسىيىلىك مۇناسىۋەتنى ساقلاش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويدى (21). بۇ گۇرۇپپىغا مەنسۇپ كۆپلىگەن مىللەتچىلەر كېيىن بولشېۋىكلەر پارتىيىسىگە كىرىپ، بولشېۋىكلەرنىڭ ياردىمى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ غايىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولدى. ئۇلارنىڭ ياردەملىشىشى نەتىجىسىدە 1920-يىلى 27-مايدا تاتارىستان سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. ئەمما، بۇ بىر قىسىم تاتار زىيالىيلىرى كوممۇنىستىك پارتىيىگە ئەزا بولغان بىلەن ھېچ قاچان ئۆزلىرىنىڭ مىللەتچىلىك ئىدىيىسىدىن ۋاز كەچمىگەن بولۇپ، ئۇلار موسكۋانىڭ ئۆزلىرىگە بەرگەن سىياسىي ھوقۇقلىرىدىن رازى ئەمەسلىكىنى ئىپادىلەپ، پارتىيىنىڭ ئىچكى قىسمىدا تۈركىي خەلقلەرنىڭ دۆلەتچىلىكىنى قايتىدىن تۈزۈش مەسىلىسىدە تالاش - تارتىشلارنى قانات يايدۇردى. مىرسەيد سۇلتان غالىپىۋ رەھبەرلىكىدىكى تاتار مىللەتچىلىرى ئىدىل - ئۇرال، ئۆزبېكىستان، تۈركمەنىستان، قازاقىستان ۋە قىرغىزىستاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ تۈركىي - مۇسۇلمانلار جايلاشقان رايونلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، تۇران دۆلىتى قۇرۇشنى شۇنىڭدەك يەنە بۇ رايوندىكى بارلىق مۇسۇلمانلارغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئۆز ئالدىغا "مۇسۇلمان كوممۇنىستلار پارتىيىسىنى" قۇرۇپ (22)، سوتسىيالىزىم دۇنياسىنى تۈركىي - مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ ئۆز ئالدىغا رۇسىيە كوممۇنىستلار پارتىيىسىدىن مۇستەسنا بىر ئايرىم پارتىيە بولۇش سالاھىيىتىگە لايىق ئىكەنلىكىنى ئەتراپ قىلدۇرۇشقا تىرىشتى. ئەپسۇسكى ئۇلارنىڭ بۇ ئىستراتېگىيىسىمۇ ئەمەلگە ئاشمىدى، 1928-يىلى ھاكىمىيەتنى تولۇق مۇستەھكەملىۋالغان موسكۋا سۇلتان غالىپىۋ رەھبەرلىكىدىكى مەزكۇر مىللەتچى كوممۇنىستلارنى بىراقلا تازىلاپ، نۇرغۇنلىغان ئادەملەرنى ئۆلۈمگە، سۈرگۈنگە ۋە تۈرمىگە مەھكۇم قىلدى. سۇلتان غالىپىۋ ئىجاد قىلغان "مۇسۇلمان كوممۇنىستلىرى پارتىيىسى" دېگەن بۇ غەيرى سىياسىي ئىدىئولوگىيە سۇ ئۈستىدىكى كۆپۈكتەك سىياسىي ئاتالغۇلار لۇغىتىدىن غايىپ بولدى. چۈنكى، تاكى 1924-يىلىغىچە موسكۋا ئوتتۇرا ئاسىيادىمۇ "مۇسۇلمان

كوممۇنىستىلىرى" دېگەن ئاتالغۇلارنى كەڭ ئىشلەتكەن ئىدى .

قىسقىسى، ئىدىل-ئۇرال بويىدىكى موسكۋا بىلەن ئوخشاشلىققا ۋە ياكى قىسمەن پەرقلەرگە ئىگە بولغان تاتار-باشقىرت مىللەتچىلىرىنىڭ ھەر خىل شەكىل ۋە ھەر خىل ئۇسۇلدىكى شۇنىڭدەك ھەر خىل پىكىر ئېقىمىدىكى ھەرىكەتلىرىنىڭ ھەممىسى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دۈشمىنى دەپ قارىلىنىپ زەربە بېرىش ئوبيېكتى بولدى . شۇنىڭغا ئوخشاشلا، چار پادىشاھ ھاكىمىيىتىنىڭ يىمىرىلىشى غەربىي تۈركىستانغىمۇ ئازادلىق ئىشەنچىسىنى ئېلىپ كەلدى. ياش تۈركلەر پارتىيىسىنىڭ تەسىرىنى ئالغان شۇنىڭدەك رۇسىيىنىڭ 1905-يىلىدىكى مۇنارخىزىمغا قارشى دېكابىرچىلار ھەرىكىتى ھەمدە رۇسىيە-ياپونىيە ئۇرۇشىدا رۇسىيىنىڭ يېڭىلىشىدەك بىر قاتار ئىچكى ۋە تاشقى ۋەزىيەتنى ئۆزلىرى ئۈچۈن پايدىلىق دەپ قارىغان تۈركىستانلىقلار ئىلگىرى كېيىن ئاشكارا ھەم مەخپىي تەشكىلاتلارغا ئۇيۇشۇپ، مىللىي ئويغىنىش تەشۋىقاتلىرىنى قانات يايدۇردى ھەمدە "ياش بۇخارالىقلار پارتىيىسى"، "ياش خىۋەلىكلەر پارتىيىسى"نى قۇردى. فېۋرال ئىنقىلابىدىن كېيىن، 1917-يىلى 5-ئايدا ئۇلار تۈركىستان مۇسۇلمانلىرى قۇرۇلتىيىنى چاقىرىپ، تۇنجى مۇستەقىل ھۆكۈمەت - مىللىي مەجلىسنى تەسىس قىلدى. 1917-يىلى ئۆكتەبىر ئىنقىلابى پارتلىغاندىن كېيىن، بۇ مەجلىس ئەمەلىي ھوقۇقنى قولغا ئېلىش ئۈچۈن قوقاندا تۈركىستان مۇسۇلمانلار ھۆكۈمىتىنى ئېلان قىلدى. "قوقان ئاپتونومىيىسى" دەپ ئاتالغان بۇ ھۆكۈمەتنىڭ ئۆمرى قىسقا بولۇپ، ئۇ 1919-يىلى تاشكەنتتىكى سوۋېتلەر ئەۋەتكەن قوراللىق كۈچ تەرىپىدىن ئاغدۇرۇۋېتىلدى ۋە قوقان ئىنقىلابچىلىرى دەھشەتلىك قىرغىنچىلىققا ئۇچرىدى (23)

يەتتە سۈننى ئۆز ئىچىگە ئالغان قازاق -قىرغىز رايونلىرىدىمۇ چار رۇسىيىدىن قۇتۇلۇش ھەرىكىتى بۇرۇنلا باشلانغان بولۇپ، 1916-يىلى كەڭ كۆلەملىك قوراللىق قوزغىلاڭ پارتلىدى. چار پادىشاھ يىقىلغاندىن كېيىن بولسا، قازاق زىيالىيلىرى "ئالاش ئوردى" ناملىق ئەركىنلىكنى تەشەببۇس قىلىدىغان بىر پارتىيە قۇرۇپ، ئورنىبۇرگ، ئۇرال ۋە يەتتە سۇ رايونلىرىدا ھەركەت قىلدى. بۇ پارتىيە دەسلەپتە قىزىللارغا قارشى كازاكلار بىلەن بىرلىشىپ، بولشېۋىكلارغا قارشى تۇرغان بولسا، 1919-يىلىدىن كېيىن بولشېۋىكلارنىڭ ۋەدىلىرىگە ئىشىنىپ، ئۇلار تەرىپىگە ئۆتۈپ، ئۇلار بىلەن كېلىشىم تۈزدى. بولشېۋىكلار قازاقلارغا ئالىي ئاپتونومىيە بېرىشكە رازى بولدى ھەمدە شۇ يىلى رۇسىيە تەۋەسىدە قازاق سوۋېت ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇپ، رۇس كوممۇنىستىلىرى ئالاش ئوردىچىلارنىڭ ياردىمى ۋە قوللىشى ئاستىدا قازاق تۇپراقلىرىدا ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىۋالغاندىن كېيىن، قازاق-قىرغىز مىللەتچىلىرىنى بىر-بىرلەپ تازىلىدى خالاس(24)

بۇ مەزگىلدە يەنە خارەزم رايونىدا خىۋە خانلىقى، بۇخارا رايونىدا بۇخارا ئەمىرلىكى مەۋجۇت بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى چار رۇسىيىنىڭ ھامىلىقى ئاستىدا ئىدى. 1919-يىلى ۋولگا بويىدا جەڭ قىلىۋاتقان قىزىل ئارمىيە قوشۇنى لېنىننىڭ بىۋاسىتە

بۇيرۇقى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرىپ، ئىلگىرى كېيىن خۇە ۋە بۇخارا خانلىقلىرىنى يوقاتتى. بۇ خانلىقلار ئىلگىرى - ئاخىر خارەزم خەلق جۇمھۇرىيىتى (1919 - يىلى)، بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتى (1920 - يىلى) گە ئۆزگەرتىلدى .

گەرچە، سوۋېت رۇسىيىسى زور غەلىبىلەرگە ئېشىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىدىل - ئۇرال ۋە كاۋكازىيە قاتارلىق تۈركىي - مۇسۇلمانلار رايونىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار يەنىلا ئىچكى ھەم تاشقى تەھدىتلەردىن خالى بولالمىدى. گەرچە، ياش بۇخارالىقلار ، ياش خۇەلىكلەر ھەم باشقا مىللەتپەرۋەرلەرنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، پارتىيىسى بىلەن ھەمكارلىشىپ، تۈركىستاندىكى سوۋېت ھاكىمىيىتىدە يۇقىرى لاۋازىمەتلىك ئورۇنلارغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار لېنىننىڭ ئىنقىلاب غەلبە قىلىشتىن ئىلگىرى ئوتتۇرىغا قويغان "چار رۇسىيىنىڭ مۇستەملىكىسى ئاستىدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ خالىسا فېدېراتسىيىلىك ھاكىمىيەتتىن چىقىپ كېتىپ، ئۆز مىللىي مۇستەقىل دۆلىتىنى قۇرۇش ھوقۇقى بار" دېگەن شۇئارىدىن غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈپ ھاكىمىيەتنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئاستا - ئاستا يېنىۋالغانلىقىنى بىلىپ، بۇنىڭدىن سوۋېت رۇسىيىسىنىڭ ئەسلى مەقسىتىنى سېزىۋالغان ئىدى. شۇنىڭ نەتىجىسىدە پەرغانە ۋادىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ سوۋېت رۇسىيىسىگە قارشى مىللىي مۇستەقىللىق ۋە ئىسلامىي غازات شۇئارىدىكى قوراللىق قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكىتى پارتلاپ، پارتىزانلارنىڭ سانى كۈنسايىن ئېشىش بىلەن بەزى شەھەرلەر، قىشلاقلار ئۇلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. موسكۋا ھۆكۈمىتى بۇ كۈچنى يوقىتىش ئۈچۈن فرۇنزېنىڭ باشچىلىقىدا 200 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر سالدى. دېمەك، ئاتالمىش "باسمىچىلار ھەرىكىتى" ھەمدە ئىدىل - ئۇرال ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈرك مىللەتپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرىنىڭ كۈچلۈك ئاتقانلىقىنى نەزەرگە ئالغان لېنىن رۇسىيىسى 1919 - يىلى تاشكەنتتىكى مەركەز قىلىپ، تۈركىستان سوۋېت ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن تۈركچىلىك پىكىرىدىكىلەرنى قايمۇقتۇرۇش تەكتىكىسىنى قوللاندى. ئاخىرىدا ۋەزىيەتنى ئوڭشاپ بولغاندىن كېيىن، تۈركىستان ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، يەرلىك مىللەت رەھبەرلىرى ۋە زىيالىيلىرىنىڭ نارازىلىقىغا قارىماستىن تۈركىستاننى پارچىلاپ، 1924 - يىلىدىن باشلاپ، تاكى 1936 - يىلىغىچە ئۆزبېكىستان، تۈركمەنىستان، تاجىكىستان، قازاقىستان، قىرغىزىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلىرىنى بەرپا قىلىپ، بۇنى "ئوتتۇرا ئاسىيادا مىللىي چېگرىلارنى ئايرىش ۋە مىللىي جۇمھۇرىيەتلەرنى قۇرۇش سىياسىتى" دەپ ئاتىدى، شۇنىڭدەك "تۈركىستان" ئىبارىسىنى چەكلەپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوتتۇرا ئاسىيا ئاتالغۇسىنى ئومۇملاشتۇردى ھەمدە ئومۇمىي يۈزلۈك پانتۇركىزمغا قارشى ھەرىكەت باشلىدى .

لېنىن باشچىلىقىدىكى سوۋېت رۇسىيىسى پۈتۈن سابىق چار پادىشاھ مۇستەملىكىلىرىنى تولۇق ئىدارە ئاستىغا ئېلىپ، بۇ جايلاردا يەرلىك خەلقلەرنىڭ مىللىي سىياسىي

ھوقۇقلىرى ئېتىراپ قىلىنغاندەك ھالەتنى بىلدۈرىدىغان تۈرلۈك ئاپتونومىيىلىك جۇمھۇرىيەتلەرنى قۇرۇپ، ھوقۇقنى موسكۋاغا مەركەزلەشتۈرۈش بىلەن بىرگە يەنە پۈتۈن دۇنيا يۈزىدە "پرولېتارىيات ئىنقىلابى قوزغاش"، "ئەزىلگەن خەلقلەرنى ئازاد قىلىش" شۇئارى ئاستىدا شەرقىي تۈركىستاننىڭ تەقدىرى مەسلىسىگىمۇ كۆڭۈل بۆلدى. بىراق، دەسلەۋىدە بۇ جايدا ئىنقىلاب قوزغاشنى مۇۋاپىق تاپقان سوۋېت رۇسىيىسى ھۆكۈمىتى ئۈچىنچى ئىنتېرناتسىيونالنىڭ باشلىقى رۇگۇكتاكنىڭ "قەشقەرىيە - جۇڭغارىيە جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇش" لايىھىسىنى 1921 - يىلى مەخسۇس كومىسسسىيە تەشكىللەپ مۇزاكىرە قىلىش ئارقىلىق بىكار قىلىپ، بۇ پىلاندىن ۋاز كەچتى ھەمدە ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنىڭ پائالىيەتلىرىنى چەكلىدى. بۇ قارارغا لېنىن بىۋاسىتە ئارىلاشقان ئىدى (25)

ئومۇمەن، 1917 - يىلىدىن ئېتىبارەن يەتتە سۇنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۆزلىرىنىڭ كەلگۈسى ئازادلىقنى تەمىن ئېتىشىنى مەقسەت قىلىدىغان سىياسىي ھەرىكەتلەر پەيدا بولدى ۋە كۈنسايىن كۈچەيدى. ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلەرنىڭ جۈملىدىن دۇنيا تۈرك خەلقلەرنىڭ بىر قىسمى بولۇش سۈپىتى بىلەن ياۋرو - ئاسىيا مىقياسىدا داۋاملاشقان بارلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئازادلىق كۈرەشلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىستىقبالىنى بەلگىلەشنىڭ تۈرلۈك يوللىرىنى ۋە ئۇسۇللىرىنى ئىزدىدى .

ئۇيغۇرلار 20 - ئەسىرنىڭ بېشىدا مەيدانغا كەلگەن ۋە كۈچىيىشكە قاراپ يۈزلەنگەن ھەم خارابلاشقان تۈرلۈك سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت ئىدىئولوگىيىلىرى مەسلەن "كوممۇنىزم"، "تۈركچىلىق"، "ئىسلامىي گۈللىنىش"، "مىللىي ئازادلىق" ۋە "جەدىدچىلىك" ھەم باشقىلارنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك ھەر خىل سەۋىيىدە ئۆز تۇرمۇشىغا ئېلىپ كىرىپ، بۇلارنى مىللىي ھۆرلۈك كۈرەشلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇردى. گەرچە، بۇ ئىدىيىلەر ئۇيغۇر جەمىيىتىدە ئۆز ئورنىنى تاپقان بولسىمۇ، بىراق ئۇ ئۆزارا كۈرەشلەرگىمۇ مەلۇم دەرىجىدە سەۋەب بولدى. ھەرقايسى ئىدىيىلەرنىڭ تەرغىباتچىلىرى ئۆزلىرى ئىشەنگەن يول بىلەن ئۆز مىللىتىنىڭ ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرگىلى بولىدۇ دەپ قارىغاچقا، ئۆزلىرىنىڭ بۇ ئىدىيىلىرىگە سادىق بولدى. بۇنداق مەپكۈرىۋى توقۇنۇشلار دەسلەپتە بۇخارا، ئىستامبۇل، قازان قاتارلىق جايلاردا ئوقۇپ كەلگەن ئابدۇقادىر داموللا، مەسۇد سەبىرى، قۇتلۇق شەۋقى، جىرجىس ھاجى قاتارلىق ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ۋە تاشقى دۇنيانى كۆرگەن ئاكا - ئۇكا مۇسابايپۇلار ھەم مەخسۇت مۇھىتى قاتارلىق ئۇيغۇر بۇرجۇئازىيىسىنىڭ ئۆزارا بىرلىشىپ، ئۆز ۋەتىنىدە يېڭىچە مەكتەپلەرنى ئېچىپ، يېڭى مەدەنىيەت - مائارىپ ئويغىنىش ھەرىكىتىنى قوزغىغان ۋاقىتتا ئۇنىڭغا قارشى چىققان ئۆمەرباي قاتارلىق جاھىللار گۇرۇھى ئوتتۇرىسىدا كەسكىن رەۋىشتە ئىپادىلەندى. ياڭزېڭشىڭ قاتارلىق مىلتارىستلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بۇ يېڭى مەدەنىيەت ۋە يېڭى ئاڭنىڭ ھىمايىچىلىرى بىلەن

جاھىللار گۇرۇھى ئارىسىدىكى كۈرەشتىن ئەپچىللىك بىلەن پايدىلاندى ھەمدە ئۇنى تېخىمۇ ئۇلغايتتى .

ياڭ زېڭشىڭ ئۇيغۇر ئېلىنى ئۆزىنىڭ سانى يەتتە مىڭغا يەتمەيدىغان ئەپيۈكەش ئەسكەرلىرى بىلەن ئەمەس بەلكى، ھىلە-نەيرەڭلىك سىياسىي ئويۇنلىرى ۋە “نادانلاشتۇرۇش”، “دۆتلەشتۈرۈش” شۇنىڭدەك “ياتلارنى ياتلارنىڭ قولى ئارقىلىق باشقۇرۇش” ۋە باشقا بىر باقاتار سىياسىي تكتىكىلىرى بىلەن 17 يىل ئىدارە قىلدى. نادانلىق، جاھالەت پاتىقىغا چوڭقۇر پاتۇرۇلغان ئۇيغۇرلار ئۆز خەلقى ئىچىدىن چىققان ئاڭلىق، كۆزى ئېچىلغان زاتلارنىڭ ئارقىسىدىن ئەمەس، بەلكى ياڭ زېڭشىڭنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىپ، يۇرتنىڭ ئاق ساقىلى بولۇۋالغان بىر قىسىم، شەخسىيەتچى جاھىل بايلار ھەمدە دىنىي تونغا ئورنىتىۋالغان نادان خۇراپىي ئۇنسۇرلارنىڭ قايىمۇقتۇرىشىغا ئۇچرىدى. ئابدۇقادىر داموللامدەك ھەقىقىي تەرەققىيپەرۋەر ئىسلام ئالىملىرى بولسا چەتكە قېقىلدى ھەتتا ئۆلتۈرۈلدى. بۇ جاھىل گۇرۇھ ياڭ زېڭشىڭنىڭ سىياسەتلىرىنى كەڭ تەرغىپ قىلىش بىلەن ئۇنىڭغا ماسلىشىپ، يۇرتنى ئىدارە قىلىپ، ئۆز خەلقىنى قۇللۇققا مەھكۇم قىلدى. كىشىنى ئېچىندۇرىدىغان شۇنچىلىك پاجىئەلىك قىسمەت شۇكى، ئەنە شۇ گۇرۇھلارنىڭ ماسلىشىشى بىلەن ياڭ زېڭشىڭ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلار مۇتلەق كۆپ سانلىقىنى ئىگىلەيدىغان ناھىيىلەرنى 17 يىل تىنچ ۋە قارشىلىقسىز ئىدارە قىلالىدى. ئادەتتە، پۈتۈن ناھىيە بويىچە ھاكىم ۋە ساقچى باشلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر قانچە خەنزۇ پۇقرادىن باشقا كۈچلۈك ھەربىي ۋە ساقچى قوشۇنى بولمىغان ھۆكۈمرانلىق ئاپاراتىغا نەچچە يۈز مىڭ نوپۇسلۇق ئۇيغۇر خەلقى شەرتسىز بويسۇنۇشقا، ھەتتا خىتاي ئەمەلدارى كوچىغا چىقسا، كوچىدىكى ئادەملەر توپ-توپى بىلەن يۈكسىپ تازىم قىلىشتەك ئەھۋالغا دۇچ كەلدى. قىسقىسى پۈتۈن بىر ناھىيىنى پەقەت بىر خىتاي ھاكىم ئۆزى تەنھا باشقۇراتتى ھەمدە يانچۇقى پۇلغا تولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا يەنە بىرسى كېلەتتى. ئەگەر كىمكى، سەل ئويغۇنۇپ، بۇنىڭغا قارشى چىقسا يۇرت ئاقساقاللىرى بۇ ئادەمنى ئۆزلىرى تۇتۇپ، خىتاي ئەمەلدارىغا تاپشۇرۇپ، كاللىسىنى ئالغۇزاتتى. بۇ ھەقتە 20-ئەسىرنىڭ 10-20-يىللىرىدا قەشقەرگە كەلگەن تۈركىيىلىك مائارىپچى ئەخمەت كامال ئىلقۇل ۋە شىۋىتسىيىلىك دىپلومات گۇننار يارىڭ ۋە باشقىلارنىڭ بايانلىرىغا قاراش مۇمكىن

قوشنا ئوتتۇرا ئاسىيادا بولسا، 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مەيدانغا كەلگەن چار رۇسىيىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشىدىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئازادلىقىنى تەمىن ئەتمەكچى بولغان “تارانچى - تۇڭگان كومىتېتى” نىڭ باشلىقى، ئۇيغۇر زىيالىيسى ھۈسەيىن تارانوپ ۋە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى بىلەن بولشېۋىكلارنىڭ ۋەدىسىگە ئىشىنىپ ئۇلارنىڭ ياردىمى ئارقىلىق ئۇيغۇرىستان جۇمھۇرىيىتىنى تىكلەشنى غايە قىلغان ئابدۇللا روزىباقىيېۋچىلار بىر مەيدان كۈرەشنى باشلىۋەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا،

يەتتە سۇ ۋە پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بىر قانچە يىل تارانچى-قەشقەرلىك جىدىلى يەنى بۇ ئىككى شىۋىنىڭ قايسىسىنى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى قىلىش مەسىلىسىگە مۇناسىۋەتلىك تارانچىلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر مىللەتكە تەۋەلىكى مەسىلىسى ھەققىدە كەسكىن مۇنازىرە داۋاملاشتى (26). 1934-يىلى بولسا بۇ جەھەتتىن شېڭ شىسەي پايدىلىنىپ، تارانچىلارنى ئۇيغۇرلاردىن ئايرىپ چىقىپ، باشقا مىللەت قىلىپ بېكىتتى .

ئۇيغۇرلار بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىدىل-ئۇرال بويىدىكى تۈركىي قېرىنداش خەلقلەرنىڭ مىللىي ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرۈش يوللىرى جەريانىدا دۇچار بولغان ئوخشاش تەقدىرنىڭ يەنە بىر تەرىپى ئۇلارنىڭ مىللىي ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرۈشتىكى يول ۋە ئۇسۇل جەھەتتىكى پىكىر ئوخشىماسلىقى بىلەن بىر قانچە قارمۇ-قارشى گۇرۇھلارغا بۆلۈنۈپ كېتىپ، ئۆز رەقەبىلىرىگە پۇرسەت يارىتىپ بېرىشتىلا ئىپادىلىنىپ قالماستىن بەلكى، دائىم ئۆزلىرى قارشى تۇرغان ھۆكۈمرانلار بىلەن بىرلىشىشتەك، سۆلھىچىلىك يولىنى تۇتقان گۇرۇپپىلارنىڭ ئاقىۋىتىنىڭ تېخىمۇ پاجىئەلىك بولۇشىدۇر. يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك رۇسىيە بولشېۋىكلىرى ئۆزبېك، قىرغىز، قازاق، تاتار ۋە باشقۇرت ھەم ئازەرى قاتارلىق خەلقلەرنىڭ ئىچىدىكى سۆلھىچىلىك پىكىردىكى گۇرۇھلارنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۇلار بىلەن ھەمكارلىشىپ، ئۇلارنىڭ قولى ئارقىلىق باشقا قەتئىيلىك تەرەپدارلىرىغا زەربە بەردى. ئەمما، ھاكىمىيەتنى تولۇق ئىدارە قىلغاندىن كېيىن، ئۆزلىرى بىلەن ھەمكارلاشقان گۇرۇھلارنىڭ ۋەكىللىرىنى بىرمۇ-بىر جازالىغان ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ 1912-يىلىدىكى تۆمۈر خەلىپىدىن باشلانغان 20-ئەسىر ئىنقىلابلىرىمۇ دەل شۇنداق ئەھۋالغا دۇچ كەلگەن بولۇپ، 30-يىللاردىكى خوجا نىياز ھاجىم، 40-يىللاردىكى ئەخمەتجان قاسىمى، مەسۇد سەبىرى قاتارلىق "ئۈچ ئەپەندىلەر" ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى كۆپلىگەن كىشىلەرنىڭ تەقدىرىنى مىسال قىلىش مۇمكىن. ھەرقايسى ئېقىمغا مەنسۇپ ئۇيغۇر ئىنقىلابچىلىرى تاكى 1949-يىلىغىچە ئۆزلىرى ئىشەنگەن ۋە ئېتىقاد قىلغان يوللارنى ئۇيغۇر مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىگە تەۋسىيە قىلىش جەريانىدا بىر-بىرىنى ئىنكار قىلغان بولسىمۇ، ئەمما مەيلى تۈركچىلىك ئىدىيىسىنى ئاساسىي قورال قىلغان جۇڭخۇا مىڭو ھۆكۈمىتىگە تايىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئالىي مۇختارىيىتىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولغان ئۈچ ئەپەندى باشلىق "كونسېرۋاتىپلار" بولسۇن ۋە ياكى ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق رۇسلارنىڭ ياردىمى ئارقىلىق مىللىي ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلغان "رادىكاللار" (27) بولسۇن ۋە ياكى بۇ ئىككى ئىدىيىنىڭ ھېچ قايسىسىغا قوشۇلماي ئوتتۇرا يولنى تاللىغان ئابدۇل ئەزىزخان مەخسۇم قاتارلىقلار بولسۇن بەربىر ئۇلارنىڭ ھەممىسى پاجىئەلىك قىسمەتكە دۇچار بولدى. ئەلۋەتتە، بۇ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئاجىزلىقى ئەمەس ئىدى، بەلكى بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى تاللاش ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولۇشقا ئىنتىلىش، خەلقئارا سىياسىي ئېقىملارنى ۋە ۋەزىيەتنى تەتقىق

قىلىشتىن چىقارغان خۇلاسىلىرى ئىدى. ئەسلىدە مۇنداق پىكىر ئېقىملىرىغا بۆلۈنۈپ، ئۆزارا كۈرەش قىلىش ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىل ھاكىمىيىتى تىكلەنىپ بولغاندىن كېيىن، خۇددى تۈركىيە ۋە ئامېرىكا قاتارلىق باشقا دېموكراتىك دۆلەتلەردىكىدەك شەكىلدە ھەم مەۋقەدە مەۋجۇت بولسا تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك بولار ئىدى. ئەپسۇسكى، ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ خىل پىكىر ئېقىملىرىنى ئۆز ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن تاللىشى ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ ئۆزارا زىددىيەتلىشىپ ھەتتا بىر-بىرىنى ئىنكار قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئورتاق رەقەبىلىرىنىڭ بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ كېتىشىگە، ئۇيغۇرلارنى ئىچكى جەھەتتىن ئاجىزلىتىشىغا پۇرسەت يارىتىپ بەردى. ئەينى ۋاقىتتىكى جۇڭگونىڭ تۈلكىسى دەپ ئاتالغان ئاتاقلىق دىپلومات جاڭ جىجۇڭ ئۆز ئەسلىمىسىدە بۇ ئىككى گۇرۇھنىڭ زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئۆزارا زىددىيەتتىن كۈچەيتىكەنلىكىنى ئىقرار قىلدۇ شۇنىڭدەك مەيلى كونسېرۋاتىپلار بولسۇن ۋە ياكى رادىكالىلار بولسۇن ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئاخىرقى مەقسىتىنىڭ يەنىلا مۇستەقىللىق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. (28)

قانداق بولۇشتىن قەتئىي نەزەر، 20- ئەسىرنىڭ دەسلەپلىرىدە ياۋرو-ئاسىيادا يۈز بەرگەن زور سىياسىي ۋەقەلەر ھەم ئىدىئولوگىيىلىك توقۇنۇشلاردا ئۇيغۇرلار يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىپادىلەپ، ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنيا مىللەتلىرى قاتارىدا مۇستەملىكىدىن قۇتۇلۇش، مۇستەقىل مىللىي دۆلەت قۇرۇش ئارزۇسىنى ۋە غايىسىنى دۇنياغا بىلدۈردى. ئۇيغۇر سىياسىيونلىرى ئۆزلىرى ئىشەنگەن سىياسىي ئىدىيە ۋە ئېقىملار شۇنىڭدەك كۈرەش يوللىرى ۋە ئۇسۇللىرى ئارقىلىق ئاخىرقى ئورتاق مەقسەتلىرىگە يېتىش ئۈچۈن تىرىشتى، ئۇرۇندى ۋە بۇ ئورتاق غايە ھەم مەقسەتلىرى ئۈچۈن زور بەدەللەرنى تۆلىدى.

خۇلاسە

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك سىياسى تارىخىغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇق كۈرەشلىرىدە رەقەبىلىرى تەرىپىدىن بىۋاسىتە جىسمانىي جەھەتتىن يېڭىلىگەن ئەمەس. ئۇيغۇرلارنىڭ رەقەبىلىرىنىڭ غالىپ چىقىشى كۆپىنچە ھالدا بۇ مىللەتنىڭ ئۆز ئىچىدىكى ئىتتىپاقسىزلىق ۋە سىياسىي جەھەتتىكى يېتەرسىزلىكلەر، بۇنىڭغا قوشۇلۇپ تاشقى چوڭ دۆلەتلەرنىڭ ئۇيغۇر سىياسىي تەقدىرىنى قامال قىلىۋېلىشى نەتىجىسىدە ئەمەلگە ئاشقان. ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ئىچكى نىزالار، رايونلار ئارىسىدىكى مىللىي پىسخىكىلىق ۋە مەدەنىيەت پەرقلىرى شۇنىڭدەك ئىدىئولوگىيىلىك توقۇنۇشلار 20- ئەسىر ئۇيغۇر سىياسىي ھاياتىنىڭ بەختسىزلىكلەرگە يولۇقىشىدىكى ئامىللاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، ئىچكى ئامىل بىرىنچى دېگەندەك

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئىچىدىكى مىللىي مەنپەئەت ئۈچۈن ھەممە شەخسىي مەنپەئەتلەردىن ۋاز كېچىش، ئۆزارا بىرلىك ۋە ئۇيۇشقانلىقنى قەدىرلەش روھىنىڭ

كەمچىللىكى ھۆرلۈككە مۇھتاجلىقى بار، ئۇزۇن مەزگىللىك كۈرەش ئەنئەنىسى ئىگە ھەمدە بۇ يولدا ھەددىدىن زىيادە كۆپ قۇربان بەرگەن ئۇيغۇردەك مىللەت ئۈچۈن زور پاچىئە ھېسابلىناتتى .

قىسقىسى ياۋرو-ئاسىيانىڭ يۈرىكى ھېسابلانغان ئۇيغۇر ۋەتىنى-20-19 ئەسىر سىياسى تارىخىدا ئۆزىنىڭ جۇغراپىيىلىك تەلەپسىزلىكى سۈپىتىدە ئەتراپىدىكى قۇدرەتلىك كۈچلەرنىڭ چوڭ شاھمات تاختىسىدىكى پېچكىلار كەبى ئوينىلىش ۋە قۇربان قىلىۋېتىلىش قىسمىتىگە دۇچ كېلىپ خەستەلەندى ! ئۇيغۇر سىياسىي تەقدىرى چوڭ دۆلەتلەرنىڭ تاشقى سىياسىي ئىستراتېگىيىلىرىدىكى ئويۇن قەرتىگە ئايلىنىپ، دىپلوماتىك سورۇنلارنىڭ ئويۇنچۇقى بولدى .

ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلاردەك باشقا چوڭ دۆلەتلەرنىڭ مىللىي مەنپەئەتلىرىنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ كەتكەن يەنە باشقا مىللەت يوق دېسەكمۇ خاتالاشمىساق كېرەك؟ !

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاق كۆڭۈللىكى، ئۆز ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈشتە دائىم باشقىلارنىڭ ۋەدىسىگە ئاسان ئىشىنىپ، ئۆزىنىڭ ئەسلى قۇدرىتىنى سەل چاغلىشى ھەمدە تارىخى تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەشكە ئەھمىيەت بەرمەسلىكىمۇ مەلۇم رول ئوينىدى . ئەلۋەتتە، كۆپىنچە ھاللاردا ئاجىز مىللەتلەردە ئەنە شۇنداق ئاق كۆڭۈللۈك يەنى باشقىلاردىن ياخشىلىق كۈتۈش ۋە ئۈمىد باغلاش پىسخىكىسى بولىدۇ .

مەركىزىي ئاسىيا، ئىدىل-ئۇرال ۋە كاۋكازىيىدىكى تۈركىي تىللىق قېرىنداش خەلقلەرنىڭ-20 ئەسىردە بېسىپ ئۆتكەن سىياسىي مۇساپىلىرى ۋە دۇچ كەلگەن سىياسىي قىسمەتلىرى ئاساسىي جەھەتتىن ئورتاقلىققا ئىگە. ئۇيغۇرلار دىنىي جەھەتتە ئىسلام دۇنياسىنىڭ، تىل ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە تۈرك دۇنياسىنىڭ، جۇغراپىيە جەھەتتە مەركىزىي ياۋرو-ئاسىيانىڭ بىر قىسمى بولۇش سۈپىتى بىلەن مەزكۇر ئۈچ چوڭ گەۋدىنى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە قىلغان . شۇنداق ئىكەن، دېمەك ئۇيغۇرسىز بىر پۈتۈن تۈركىي تىللار گەۋدىسى ۋە تۈرك مەدەنىيىتى، ئۇيغۇرسىز بىر پۈتۈن گۈللەنگەن ئىسلام دۇنياسى، ئۇيغۇرسىز بىر پۈتۈن، تىنچ ۋە مۇقىم مەركىزىي ياۋرو-ئاسىيا سىياسى ھاياتى بولمايدۇ خالاس !

مەيلى قانداق بولۇشتىن قەتئىي نەزەر، 19-20-ئەسىر ئۇيغۇرلار ئۈچۈن زور ئىزتىراپلارنى چەككەن، ھەددى-ھېسابسىز قۇربانلارنى بەرگەن ئازابلىق بەتلەر بىلەن پۈتۈلگەن بولسا، يەنە ئۆز نۆۋىتىدە ئۇيغۇر خەلقىگە ئاجايىپ قەھرىمانلىقلارنى، پىداكارلىقلارنى شۇنىڭدەك قۇدرەتلىك ۋە شەرەپلىك ئۆتمۈشكە چوقۇنۇش بىلەن پارلاق كېلچەككە نىسبەتەن ئۈمىد ئۈزمەسلىك روھىنى ئاتا قىلغان ئەسىر بولدى . ئۇيغۇرلارنىڭ قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئۇلارغا ئىشەنچ ئاتا قىلغان بولسا، مەغلۇبىيەتلىرىمۇ ئوخشاشلا ئۇلارغا ئۈمىدۋارلىق، بوشاشماسلىق روھىنى تەقدىم قىلدى . ئۆز ھۆرلۈكى ئۈچۈن كۈرەش قىلغان خەلقلەر تارىخىدا بەلكى ئۇيغۇرلار ئۆز ھۆرلۈكىنى

ئەڭ كۆپ قېتىم قولغا ئالغان شۇنىڭدەك ئەڭ كۆپ قېتىم يوقاتقان، ئەمما ھېچقاچان ئۈمىدسىزلەنمەي، ئاخىرقى نىشانى ئۈچۈن بەدەل تۆلەشنى داۋاملاشتۇرغان بىردىن-بىر مىللەت بولسا كېرەك .

قىسقىسى، ئۇيغۇر روھىيەت قۇرۇلمىسى كۈنساين ئۈمىدسىزلىنىش ۋە زەئىپلىشىش ئەمەس بەلكى، تېخىمۇ مۇستەھكەملىنىش ۋە تاكامۇللىنىش ھۈجەيرىلىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، ئۆزىنىڭ ھېچ قاچان تارىخ قۇرلىدىن ئۆچمەس ۋە يوقالماستىقىغا كاپالەت تۇرغۇزدى.

2-بۆلۈم

يالتا كېلىشىمى ۋە ئۇيغۇرلار

بۇنىڭدىن 60 نەچچە ئىلگىرى يەنى 1945-يىلى 4-فېۋرالدىن 11-فېۋرالغىچە بولغان بىر ھەپتە ئىچىدە ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى، ئۇلۇغ بېرىتانىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ دۆلەت رەھبەرلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قىرغىم يېرىم ئارىلىدىكى گۈزەل مەنزىرىلىك ساياھەت نۇقتىسى يالتاغا توپلىنىپ، دۇنيانىڭ يېڭى سىياسىي تەرتىپىنى بەلگىلەيدىغان ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە مەشھۇر " يالتا يىغىنى" نى ئېچىپ، ئاخىرىدا بىر قاتار مەسىلىلەر بويىچە كېلىشىم ھاسىل قىلدى. دەسلەپتە مۇتلەق مەخپىيەتلىك تۈسى ئالغان، 2-دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرلىشىش باسقۇچىغا توغرا كەلگەن مەزگۈر يىغىن بۇنىڭدىن 60 نەچچە ئىلگىرىكى دۇنيانىڭ يېڭى تەرتىپىنى بەلگىلەشتىلا ئەمەس بەلكى، بۈگۈنكى كۈندىكى خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردىمۇ يەنىلا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرماقتا. زامانىمىزدىكى كۆپلىگەن خەلقئارالىق مەسىلىلەر مەسىلەن بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى رامكىسى ئاستىدىكى ۋە باشقا رايون خاراكتېرلىك دىپلوماتىيىلىك مۇناسىۋەتلەرگە ئائىت مەسىلىلەرنىڭ ھەل قىلىنىشى يەنىلا مەلۇم دەرىجىدە ئەشۇ يالتا كېلىشىمى بىلەن باغلىنىشلىققا ئىگە .

تارىختىكى بەزى كېلىشىملەرنىڭ يىلى كۈنىرىسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ تەسىرى ئۇنچە ئاسان تۈگىمەيدۇ. بۈگۈنكى كۈندە بالتىق دېڭىزى بويىدىكى جۇمھۇرىيەتلەر، پولشا، فىنلاندىيە قاتارلىق مەملىكەتلەر بىلەن رۇسىيە فېدېراتسىيىسى ئارىسىدا ھەتتا 1939-يىلى، 23-ئاۋغۇستتىكى سوۋېت تاشقى ئىشلار مىنىستىرى مولوتوۋ بىلەن گېرمانىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرى رېببېنتروپ قول قويغان " سوۋېت-گېرمان ئۆزارا ئۇرۇش تاجاۋۇز قىلماسلىق شەرتنامىسى " ۋە باشقا شەرتنامە ھەم كېلىشىملەرگە مۇناسىۋەتلىك تارىخىي مەسىلىلەر يەنىلا تالاش تارتىش تۈسىنى ئالغان بولۇپ، پولشا ھۆكۈمىتى سوۋېت ئىتتىپاقى يىمىرىلگەن ئون نەچچە يىلدىن بۇيان ئۈزلۈكسىز تۈردە موسكۋا دائىرىلىرىدىن 1939-1940-يىللىرىدا گېرمانىيە پولشىغا باستۇرۇپ كىرگەندىن كېيىن گېرمانىيە ئارمىيىسىدىن يېڭىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى

تېررىتورىيىسىگە قېچىپ كىرگەن پولشا ئارمىيىسىنىڭ جەڭچى ئوفىتسېرلىرىنى كوللېكتىپ قىرغىن قىلىش جىنايىتى جۈملىدىن ئەينى ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پولشا چېگرىسى يېنىغا نۇرغۇن ئەسكەر يۆتكەپ، گېرمانىيە ئارمىيىسىگە ماسلىشىپ، پولشا ئارمىيىسىگە ئارقىدىن زەربە بەرگەنلىك قىلىشىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ، بۇ ھەقتىكى مەخپىي ئارخىپلارنى پولشا ھۆكۈمىتىگە تاپشۇرۇشنى ۋە سىرلارنى ئاشكارىلاشنى تەلەپ قىلماقتا (1). (دېمەككى، تارىخ ھېچقاچان قېرىمايدۇ ۋە ئۆز رولىنى يوقاتمايدۇ. ئەنە شۇ سەۋەبتىن پولشا ۋە بالتىق دۆلەتلىرى بۈگۈنكى كۈندە مۇستەقىل دۆلەت سۈپىتىدە قەد كۆتىرىپ تۇرۇش بىلەن بىرگە يەنە ئۆتۈپ كەتكەن تارىخىنى بىراقلا بولدى قىلىۋەتمىدى. تارىخ بىر مىللەتنىڭ ئۆتمۈشىنىڭ ئەينىكى بولۇپلا قالماستىن بەلكى كېلەچىكىنىڭ ۋە تەرەققىياتىنىڭ ئەينىكى بولغانلىقى ئۈچۈن ھەرقانداق بىر مۇستەقىل دۆلەتكە ئىگە بولغان مىللەت ئالدى بىلەن ئەنە شۇ تارىخىنى مىللىي ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنىڭ مەنبەسى سۈپىتىدە يەكۈنلەشكە ۋە تىكلەشكە شۇنىڭدەك ئۆز پۇقرالىرىنى تەربىيەلەشكە ئەھمىيەت بېرىدۇ .

مېنىڭچە ئاڭلىق مىللەت ھېچقاچان ئۆز تارىخىنى ئۇنتۇمايدۇ ۋە تارىختىن ساۋاق ئېلىشنى ھەرقاچان ئۆزىگە ئادەت قىلىدۇ. پولشالىقلار 65 يىللار ئىلگىرى كاتتىن ئورمانلىقىغا ستالىننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن كۆمۈۋېتىلگەن پولشا جەڭچى - ئوفىتسېرلىرىنى ئۇنتۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن بۈگۈنكى كۈندە ئۇ سىرلارنى بىلىشنى زۆرۈر دەپ بىلگەندەك (2)، ئۇيغۇرلارمۇ ئۆز تارىخىدىكى نۇرغۇن پاجىئەلىك سىرلارنى سوراۋاتقان ۋە بىلىشنى تەلەپ قىلىش ھەم ئۇنى مەجبۇرىيەت دەپ چۈشىنىشكە تامامەن ھەقلىق بولسا كېرەك. ئۆز تارىخىنىڭ شەرەپلىك بەتلىرىدىن پەخىرلىنىش بىلەن نومۇسلىق بەتلىرىدىن نەپرەتلىنىش شۇنىڭدەك بىچارە قىسمەتلىرىدىن تەئەججۇپلىنىش ھەم ئىبرەت ئېلىش روھىنى يېتىلدۈرگەن مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى بۈگۈنكى دۇنيا سىياسىي خەرىتىسىغا ئۆز ئورنىنى سىزالىغانلاردۇر .

ئۇيغۇرلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ ياۋرو-ئاسىيا چوڭ شاھىمات تاختىسىدىكى مۇھىم پېچكىلىق رولىنى ئۆتۈگەن خەستىلىك تارىخىنى ئۇنتۇپ قالماستىكى كېرەك. ئۇيغۇر سىياسىي تەقدىرى يېقىنقى دەۋىرلەرگە خاس كۆپلىگەن خەلقئارالىق كېلىشىملەر ۋە شەرتنامىلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، 19-ئەسىردىكى رۇسىيە بىلەن مەنچىڭ ئىمپېرىيىسى، 20-ئەسىردىكى سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە يېڭى رۇسىيە بىلەن جۇڭگو ئارىسىدا تۈزۈلگەن شۇنىڭدەك ياۋرو-ئاسىيا سىياسىي تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك باشقىمۇ كۆپلىگەن تۈرلۈك كېلىشىملەرنى ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي ھاياتى بىلەن باغلاش تامامەن مۇمكىن .

چوڭ شاھىمات تاختىسىدىكى قىسمەتلەرنىڭ بۇ قىسمىدا، ئۇيغۇر سىياسىي تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك بىر قاتار خەلقئارالىق شەرتنامىلەر ۋە كېلىشىملەر ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزۈشنى مۇۋاپىق كۆردۈمكى، ئالدى بىلەن 1944-يىلى، 12-نويابىردا غۇلجىدا

قۇرۇلغان "شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ" تەقدىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك جۈملىدىن ئۇيغۇرلار ئالاھىدە قىزىقىدىغان يالتا كېلىشىمى ھەققىدە توختىلىشنى مۇۋاپىق ھېسابلىدىم .

يالتا يىغىنىنىڭ دەۋر شارائىتى

يالتا يىغىنى ئېچىلغان دەۋر گىتلىر گېرمانىيىسىگە قارشى ئۇرۇش ھەل قىلغۇچ باسقۇچقا ، ئامېرىكا باشلىق ئىتتىپاقچىلارنىڭ تىنچ ئوكيان دۆلەتلىرىدىكى ياپونىيە ئىشغالىيەتچىلىرىگە قارشى ئۇرۇشمۇ ئاخىرقى باسقۇچقا كىرگەن، ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، تىنچلىق ۋەزىيەت يارىتىش ھەمدە يېڭى دۇنياۋى تەرتىپ ئورنىتىپ، خەلقنىڭ خاتىرجەم ھاياتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئومۇمىي بىر يۈزلىنىش ھەم ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى بولۇپ قالغان چاغ ئىدى .

ئەينى ۋاقىتتا فاشىزمغا قارشى ئۇرۇشتا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان ئامېرىكا، ئەنگىلىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىبارەت ئۈچ ئىتتىپاقچى دۆلەتنىڭ گېرمانىيە، ئىتالىيە ھەم ياپونىيە ئۈستىدىن غەلبە قىلىش ۋە باشقا جەھەتلەردىكى مۇددىئاسى بىر بولسىمۇ لېكىن، ئۇلار ئارىسىدا خەلقئارا سىياسىي شۇنىڭدەك ئىدىئولوگىيە جەھەتلەردە مۇئەييەن پەرقلەر ۋە توقۇنۇشلار مەۋجۇت ئىدى .

يالتا يىغىنىغا ئائىت يېزىلغان ئەسەرلەردىن مەلۇم بولۇشىچە؛ ئامېرىكا بىلەن ئەنگىلىيىنىڭ نەزىرىدە سوۋېت ئىتتىپاقىنى كۆپلىگەن مەسىلىلەردە قايىل قىلىش ئۇلار ئۈچۈن پايدىلىق ئىدى. ئەنگىلىيە بىلەن ئامېرىكا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئاتوم بومبىسىغا ئىگە بولۇشىغا ئالاھىدە قىزىققان بولۇپ، بۇ خىل يادرو قورالىنىڭ ئۇلاردىن ئىلگىرىدەك سوۋېتنىڭ قولىدا بولۇشىنى ئۆزلىرى ئۈچۈن پايدىسىز دەپ قارايتتى(3).

يىغىندا بىر قاتار مەسىلىلەر ھەل قىلىندى ھەم ياۋروپا-ئاسىيادىكى بىر قىسىم مەملىكەتلەر ۋە مىللەتلەرنىڭ تەقدىرى قايتىدىن بىر تەرەپ قىلىندى .

پولشا مەسىلىسى

ئەنگىلىيە باش مىنىستىرى چېرچىلنىڭ كۆپرەك كۆڭۈل بۆلگەن نۇقتىسى ياۋروپا فاشىزىمىدىن ئازاد قىلىنغاندىن كېيىنكى گېرمانىيىنىڭ تەقدىرى ۋە پولشا مەسىلىسى بولۇپ، ئۇ پولشا مۇستەقىل يېڭى ھۆكۈمىتىنى تەسىس قىلىش مەسىلىسىدە چىڭ تۇردى. لېكىن، ستالىن بۇنىڭغا قوشۇلماي، پولشا مەسىلىسىدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىخەتەرلىك نۇقتىسىدىن چىقىش قىلىدىغانلىقىنى تەكىتلەپ، 30 يىل ئىچىدە پولشانىڭ ئىككى قېتىم سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى ھۇجۇملارنىڭ كاردورى بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا تەھدىد ئېلىپ كەلگەنلىكىنى، شۇنىڭ ئۈچۈن موسكۋانىڭ مۇنداق باشقىلارنىڭ ھۇجۇملىرىغا كاردور بولىدىغان جاينى توسۇۋېتىشنى خالايدىغانلىقىنى كۆرسەتتى. چېرچىل 150 مىڭدىن ئارتۇق پولشا پىداكارلىرىنىڭ ئىتتىپاقچىلار تەرىپىدە تۇرۇپ، گېرمانىيىگە قارشى جەڭ قىلغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، پولشانىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاشنىڭ ئادالەتكە بېرىپ تۇتىشىدىغانلىقىنى تەكىتلىدى(4). ئامېرىكا پرىزدېنتى

رۇزۋېلت بولسا، ئۇكرائىنىيە تەۋەسىدىكى لىۋوفنى پولشاغا قوشۇپ بېرىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. لېكىن، ستالىن بۇنىڭغا قوشۇلمىدى. ئەمما، ئاخىرى تالاش-تارتىشلار ئارقىلىق بۇ ئىتتىپاقداشلار پولشا ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنى تەسىس قىلىش قارارىغا كەلدى. ئەسلى ستالىننىڭ ئىدىيىسى بويىچە پولشا مۇستەقىل دولەت سۈپىتىدە مەۋجۇت بولماسلىقى كەرەك ئىدى.

گېرمانىيىنىڭ تەقدىرى مەسىلىسى

ئۇرۇشتىن كېيىنكى گېرمانىيىنىڭ تەقدىرى مەسىلىسى 1941-يىلىدا بېرتانىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرىپىدىن مۇزاكىرە قىلىنغان بولۇپ، ئۇلار بۇ دۆلەتنى بىر قانچە دۆلەتلەرگە پارچىلىۋېتىشنى ئويلاشقان ئىدى. مەزكۇر نۇقتا يالتا يىغىنىدا يەنە ئاساسىي مۇزاكىرە نۇقتىسى بولۇپ قالدى ھەمدە ئۇرۇشتىن كېيىن گېرمانىيىنى پارچىلاش قارارلاشتۇرۇلۇپ، ئىتتىپاقچىلارنىڭ گېرمانىيىنى ئىشغال قىلىش دائىرىلىرى بېكىتىلدى (5).

يالتا يىغىنىدا يەنە يۇگوسلاۋىيە مەسىلىسى مۇزاكىرە قىلىنىپ، مەزكۇر ئۈچ دۆلەت مارشال تىتونىڭ دەرھال فاشىزمغا قارشى كۈچلەرنى ئاساس قىلىپ، بىرلەشمە ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇشنى قارار قىلدى (6).

يالتا يىغىنىدا يەنە باشقا مەسىلىلەرمۇ ھەل قىلىندى .

ئامېرىكا پرېزىدېنتى رۇزۋېلت، ئەنگىلىيە باش مىنىستىرى چېرچىل ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى رەھبىرى ستالىن ئارىسىدىكى مۇزاكىرىلەردە يەنە ئۇرۇش چىقىمى ئۈچۈن گېرمانىيىدىن 20 مىليارت دوللار تۆلەم ئېلىش، بۇنىڭ يېرىمىنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىش قارار قىلىنغان بولسىمۇ، بىراق، موسكۋا پۇل ئېلىش بىلەنلا چەكلەنمەستىن يەنە ئەمگەك كۈچى، سانائەت ئەسلىھەلىرى، پاراخود ۋە باشقىلارغا ئىگە بولۇش تەلپىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويدى (8)

يالتا يىغىنىنىڭ ئەڭ مۇھىم بىر نەتىجىسى شۇكى، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنى قۇرۇش مەسىلىسىمۇ مۇزاكىرە قىلىنىپ،

ب د ت نىڭ تەسىس قىلىنىش يىغىنىنىڭ 1945-يىلى 25-ئاپرېلدا ئامېرىكىنىڭ سانفرانىسسكو شەھىرىدە ئېچىلىشى بېكىتىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقى بولسا ئۇكرائىنىيە، بېلورۇسىيە قاتارلىق ئىككى ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتنى ب د ت نىڭ ئەزاسى قىلىشنى قولغا كەلتۈردى. يىغىندا يەنە جۇڭگو بىلەن فرانسىيە ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىگە ب د ت نىڭ تەسىس قىلىش يىغىنىغا قاتنىشىشى ھەققىدە تەكلىپ بېرىش قارار قىلىندى. بەزى بىر مەلۇماتلاردا جۇڭگونى ب د ت غا كىرگۈزۈشكە ستالىن قارشى چىققان ئىكەن (9).

يالتا كېلىشىمى ئەينى ۋاقىتتا مەخپىي كېلىشىم بولۇپ، بۇنىڭغا جۇڭگو رەھبىرى جاڭ كەيشى، فرانسىيە ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ داھىسى گېنېرال دېگول قاتارلىقلار تەكلىپ قىلىنىمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ نارازىلىقلىرى قوزغالغان. ئەمما دۇنياۋى يېڭى تەرتىپ يەنىلا رۇزۋېلت، چېرچىل ۋە ستالىن قاتارلىق ئەينى ۋاقىتتا دۇنيا ۋەزىيىتىنى تەكشۈش ئىقتىدارىغا ئىگە، زاتەن فاشىزمغا قارشى ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسى ئۈچۈن ئەڭ زور بەدەل تۆلەپ، دۇنيانىڭ سىياسىي تەقدىرىنى ئۆزگەرتكەن ئۈچ ئىتتىپاقچى دۆلەت رەھبەرلىرى پۈتۈشكەندەك ئورنىتىلىدۇ خالاس .

يالتا كېلىشىمى ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي تەقدىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىكمۇ؟

يالتا يىغىنىدا ئامېرىكا پرېزىدېنتى رۇزۋېلت، ئەنگىلىيە باش مىنىستىرى چېرچىل ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى رەھبىرى ستالىنلار ياۋروپاغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەردىن باشقا يەنە ئاسىياغا جۈملىدىن سوۋېت - جۇڭگو مۇناسىۋەتلىرى ھەم ياپونىيىنىڭ تەقدىرىگە ئائىت مەسىلىلەرنىمۇ مۇزاكىرە قىلىپ، كېلىشىم ھاسىل قىلغان ئىدى. يالتا كېلىشىمىنىڭ سوۋېت - جۇڭگو مۇناسىۋەتلىرىگە ئائىت قىسمىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي تەقدىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى ھەققىدە ئۇزۇندىن بۇيان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا غۇلغۇللار داۋام قىلماقتا. بۇ ھەقتە ھەم تۈرلۈك ئانالىزلار ۋە كۆز قاراشلار مەيدانغا چىقماقتا .

بىر قىسىم خەلقارا مۇناسىۋەتلەر مۇتەخەسسسلرىنىڭ قارىشىچە؛ ئۇيغۇرلارنىڭ 20- ئەسىردىكى سىياسىي تەقدىرى مەزكۇر يالتا كېلىشىمى بىلەن مەلۇم نۇقتىدىن ئېيتقاندا باغلىنىشلىققا ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئازادلىق قوزغىلاڭلىرى نەتىجىسىدە 1944- يىلى 12- نويابىردا قۇرۇلغان ئۇيغۇر ئېلى جۇمھۇرىيىتىنىڭ تەقدىرىنى ئەنە شۇ ستالىن، چېرچىل ۋە رۇزۋېلت قاتارلىق رەھبەرلەر ئارىسىدا مەيدانغا كەلگەن يالتا كېلىشىمىنىڭ جۇڭگو ۋە موڭغۇلىيىگە ئائىت ماددىلىرى بىلەن باغلاپ تەھلىل قىلىشنىڭ رىيال ئاساسى بار .

ئامېرىكا جورجى توۋن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تارىخ پاكۇلتېتىنىڭ پروفېسسورى جېمېس مىللېۋارد ئەپەندىنىڭ قارىشىچە؛ يالتا يىغىنىغا گەرچە جاڭ كەيشى قاتناشمىغان بولسىمۇ، لېكىن جۇڭگوغا ئائىت قارارلار قوبۇل قىلىندى. يىغىندىن كېيىن، 1945- يىلى 8- ئايدا ستالىن بىلەن جاڭ كەيشى ھۆكۈمىتى ئارىسىدا كېلىشىم تۈزۈلدى. نەتىجىدە، 1944- يىلى، 12- نويابىر كۈنى غۇلجىدا قۇرۇلغان "جۇمھۇرىيەت ۋاقتىلىق ھۆكۈمىتى" مۇ ئۇرۇش توختىتىپ، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلارنى جاڭ كەيشى ھۆكۈمىتى بىلەن تىنچلىق كېلىشىمى تۈزۈشكە ئەۋەتتى. بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى ئەمەلىيەتتە ئەشۇ يالتا يىغىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك (10) .

كۆپىنچە تارىخشۇناسلارنىڭ ۋە تارىخىي شاھىدلارنىڭ ئورتاق يەكۈنچە، " ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ " گومىنداڭغا قارشى ئۇرۇشنى توختىتىپ، تىنچلىق بېتىم تۈزۈشى ئەمەلىيەتتە ستالىننىڭ بۇ ھۆكۈمەتكە ئىشلەتكەن بېسىمى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر . ستالىن شۇ كېلىشىمدىن كېيىن، ئىلى مەسلىسىنى جۇڭگونىڭ ئىچكى ئىشى تەرىقىسىدە ھەل قىلىشقا تەييارلىق قىلىپ بولغان ئىدى.(11)

جۇمھۇرىيەت باش كاتىپى ئابدۇرەھىم مەخسۇم ئىبراھىمى 2003-يىلى، نويابرىيىدا تېلېفون ئارقىلىق مەزكۇر قۇرلارنىڭ ئاپتورىغا مۇنداق دېگەن ئىدى؛ "بېتىم دېگەننى بىز چىقارغان ئەمەس، ئۇنى ستالىن چىقارغان، بىز ئۇنىڭغا قارشى چىققان، شۇنچىۋالا غەلبە قىلىۋاتقان بىز قانداقسىگە يېڭىلىۋاتقان دۈشمەن بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈمىز؟ سۆھبەت قىلىمىز دېگەن بىز ئەمەس ئالدى بىلەن ئەشۇ جۇڭگو ھەم سوۋېت. ستالىن بىزگە بېسىم ئىشلەتتى، بىزنىڭ ئۇنى ئاڭلىماسلىققا نېمە ھەددىمىز؟ بىز ئەشۇ ستالىنغا ئىشەنگەن ئىدۇق، ئەشۇ گېنېراللارنىڭ مەسلىھەتلىرىنى ئاڭلىدۇق، ھەربىي ھوقۇق شۇلارنىڭ قولىدا، پۈتۈن قوماندانلار شۇلاردىن تۇرسا، لىكىن ستالىن دېگەن بۇ بەدبەخنىڭ ئەسلى مەقسىدى بىزنى ئالداپ، ئۆزىمىزنىڭ قېنى بىلەن ئۆزىمىزنىڭ گۆشىنى قورۇش ئىكەن".(12).

ئەمەلىيەتتە، سوۋېت ئىتتىپاقى يىمىرىلگەندىن كېيىن ئاشكارىلانغان ئارخىپ ماتېرىياللىرىغا قارىغاندا، ئىلى، تارباغاتاي ۋە ئالتايدا قوزغالغان مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرىگە سوۋېت ئىتتىپاقى باشتىن ئاخىرى قول تىققان بولۇپ، ئىنقىلابنىڭ دەسلەپلىك تەشكىللەش، ئۇيۇشتۇرۇش ھەم تەشۋىقات پائالىيەتلىرى ئېلىپ بارغان. ئەلخان تۆرە، ئابدۇكېرىم ئابباسوف قاتارلىقلار رەھبەرلىكىدىكى " ئازادلىق تەشكىلاتى " نىڭ تەسىس قىلىنىشىغا غۇلجىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇللىرى داباشىن ۋە بورىسوف قاتارلىقلار ئارىلاشقان. جۇمھۇرىيەت باش كاتىپى ئابدۇرەھىم مەخسۇم ئىبراھىمنىڭ بىلدۈرۈشىچە، ئازادلىق تەشكىلاتى بىلەن سوۋېت كونسۇللىرى (داباشىن ۋە بورىسوف قاتارلىقلار) ئارىسىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇيغۇرلارغا ياردەم بېرىپ، ئۇلارنىڭ خۇددى تاشقى موڭغۇلىيىگە ئوخشاش ھۆكۈمەت بولۇشىغا ياردەم بېرىدىغانلىقى ھەققىدە ئاغزاكى كېلىشىم بولغان(13). غۇلجىنىڭ بىر قىسمى ئازاد بولۇپ، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن موسكۋا ئەۋەتكەن گېنېرال ئېگناروۋ ۋە گېنېرال لانفاڭ قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى ھەربىي-سىياسىي ۋەكىللەر ئۆمىكى غۇلجىغا يېتىپ كېلىپ، 1- ۋە 2-نومۇرلۇق ئۆيىنى تەسىس قىلىپ، جۇمھۇرىيەتنىڭ ھەممە ئىشلىرىغا دېگۈدەك مەسلىھەتچىلىك قىلغاندىمۇ جۇمھۇرىيەت رەھبەرلىرى بىلەن ئەشۇ يۇقىرى دەرىجىلىك سوۋېت ۋەكىللىرى ئارىسىدىكى سۆھبەتلەردە ئۇلار ئۇيغۇرلارغا ياردەم قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن.(14). سوۋېت ن ك ۋ د ئالاھىدە خىزمەت بۆلۈمىنىڭ باشلىقى گېنېرال مايور ئېگناروۋ ئۇيغۇر ئېلى ھۆكۈمىتىگە مەسلىھەتچىلىك قىلغان بولۇپ، گېنېرال لانفاڭ ئۇنىڭ ياردەمچىسى ئىدى.

بۇلار ھەر ھەپتەدە دېگۈدەك ستالىن، مولوتوۋ ۋە بېرىياغا ئىلىنىك ئەھۋالى ھەققىدە دوكلات يوللاپ تۇرغان. (15) ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ ھەممە پائالىيەتلىرى ستالىن قاتارلىقلارغا ئايدىڭ بولۇپ، ستالىن ۋە زىيەتنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىدىن تولۇق خەۋەردار بولۇپلا قالماستىن بەلكى بېرىيا ۋە مولوتوۋلار ئارقىلىق ھەم بەلگىلىمە بېرىپ تۇرغان ئىدى.

يالتا يىغىنىدا ستالىن ئۆزىنىڭ ئەسلى مۇددىئاسىنى پاش قىلىپ، جۇڭگو ۋە موڭغۇلىيە مەسلىسىدە كۆزلىگەن مەقسەتكە يەتكەن بولسىمۇ، بىراق، تېخى جۇڭگو-سوۋېت دوستلۇق شەرتنامىسى تۈزۈلمىگەنلىكى ھەمدە يالتا كېلىشىمىدە ئېرىشكەن مەنپەئەتلىرى رەسمىي يوسۇندا كاپالەتكە ئىگە بولدى دەپ ئىشەنمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ ئىلى ئىنقىلابچىلىرىغا تۇتقان پوزىتسىيىسىنى بىردىنلا ئۆزگەرتىمىدى ھەمدە ئۇلارنىڭ 1945-يىلى 8-ئاپرەلدا مىللىي ئارمىيە تەسىس قىلىش ۋە مۇنتىزىم ھالدا داۋاملىق ئۈچ ۋىلايەت دائىرىسىگە ھەمدە جەنۇبىي يۆلۈنۈشكە قاراپ ئالغا ئىلگىرىلىشىنى ھەربىي، مەنئىي جەھەتلەردىن قوللىدى شۇنىڭدەك مۇستەقىللىق شۇئارىنىڭ كەڭ ئەۋجى ئېلىشىنى قوللاپ، ئابدۇرەۋۇپ مەخسۇم ئىبراھىمى ئېيتقاندا كەڭ جۇمھۇرىيەت رەھبەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن خەلقنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا بولغان ئىشەنچىسىنى قولغا كەلتۈردى. يالتا يىغىنىدىن ۋە موسكۋانىڭ ئەسلى مەقسىتى ھەم سىياسىي ئىستراتېگىيىسىدىن خەۋەرسىز قالغان جۇمھۇرىيەت رەھبەرلىرى پەقەت جۇڭگو بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى رەسمىي سۆھبەت باشلاپ، موسكۋادا ئىككى تەرەپ رەسمىي كېلىشىم ھاسىل قىلىپ، ستالىن جاڭ كەيشىنىڭ تەلپىگە ماقۇل بولغاندىن كېيىن ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنى تىنچلىق بېتىمىگە قىستىغاندىلا ئاندىن ستالىننىڭ ماھىيىتىنى چۈشىنىشكە باشلىدى. ستالىن ۋە كىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىلگىرى ئىنقىلابچىلارغا بەرگەن ۋەدىلىرىنى ئۆزگەرتىپ، ئۇلارنى بېتىمىگە قىستىغانلىقىنىڭ سەۋەبلىرىنىڭ قاتارىدا ستالىننىڭ يالتا كېلىشىمىدە قولغا كەلتۈرۈۋالغان ئىمتىيازلىرىنىڭ جاڭ كەيشى تەرىپىدىن جۇڭگو-سوۋېت دوستلۇق شەرتنامىسى ئارقىلىق كاپالەتكە ئىگە قىلىنغانلىقى، ئەمدى بۇ ئىنقىلابنىڭ ستالىن ئۈچۈن كېرەك ئەمەسلىكىدىن ئىبارەت خەلقارا سىياسىي ۋە دىپلوماتىيەلىك ئامىللاردىن ئەينى ۋاقىتتا جۇمھۇرىيەت رەئىسى ئەلىخان تۆرە ۋە باشقا ئەربابلارنىڭ قانچىلىك خەۋەر تاپقانلىقى نامەلۇم. چۈنكى، ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ماتېرىياللاردا يالتا يىغىنى ۋە كېيىنكى سوۋېت-جۇڭگو شەرتنامىسىدىن ئەينى ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە جۇمھۇرىيەت رەھبەرلىرى خەۋەر تاپقان ياكى تاپمىغانلىقى، تاپقان بولسىمۇ قانچىلىك دەرىجە ۋە سەۋىيىدە ئىكەنلىكى ھەققىدە ئۇچۇر يوق.

يالتا يىغىنى جەريانىدا "ئىلى ھۆكۈمىتى" مەسلىسىنىڭ مۇزاكىرە تېمىسى بولغانلىقى ياكى بولمىغانلىقى ھەققىدە ھازىرچە ئېنىق پاكىت يوقلۇقىنى، ئەمما مەزكۇر جۇمھۇرىيەتنىڭ تەقدىرىنىڭ ئەشۇ يالتا يىغىنىدىن كېيىن ستالىن بىلەن جاڭ كەيشى

ئوتتۇرىسىدىكى سوۋېت - جۇڭگو دوستلۇق شەرتنامىسىدىكى بەلگىلىمىلەر بىلەن باغلىنىشلىق ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن رۇسىيىدىكى بارناۋل ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تارىخ پروفېسسورى، ئىلى ئىنقىلابىغا ئائىت سوۋېت ئىتتىپاقى تارىخچى ماتېرىياللىرىنى تەتقىق قىلغان دوكتور ۋالېرى بارىن ئەپەندىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇشىچە، ئەنە شۇ يالتا يىغىنىدىن كېيىن ستالىن ۋەزىيەتنى مۆلچەرلەپ، قوزغىلاڭچىلارغا قورال - ياراق بەرمەسلىككە ۋە ياردەم قىلماسلىققا قارار قىلدى . چۈنكى، ئۇ ئۆزىنىڭ جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بۇزىۋېلىشنى خالىمايتتى، قىسقىسى " باشتا شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشىنى قوللاپ، ئاخىرى ئۇنى قۇربان قىلىۋېتىشكە ناھايىتى مەنپەئەت بىر ئويۇننى ئوينىدى " (16)

بىر قىسىم ئۇيغۇر زىيالىلىرىنىڭ چۈشىنىشىچە، يالتا يىغىنىدا ستالىن بۇ جۇمھۇرىيەتنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە موڭغۇلىيىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ۋە ئۆزىنىڭ مانجۇرىيىدىكى مەنپەئەتلىرىنى ساقلاپ قالغان. ئۇ، يالتا يىغىنىدىكى كېلىشىملەرگە ئاساسەن جۇڭگو بىلەن شەرتنامە ئىمزالاپ، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىنى جۇمھۇرىيەت نامىنى ئىشلەتمەسلىككە قىستىغان .

يالتا كېلىشىمىنىڭ ماددىلىرىدا ئۇيغۇر ئېلىغا جۈملىدىن غۇلجىدا تەسىس قىلىنغان شەرقىي تۈركىستان ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىگە ئائىت ھېچقانداق ماددا يوق . بۇ نۇقتا كېلىشىم تەركىبىگە كىرگۈزۈلمىگەن. ئەمما، بۇ ھەرگىزمۇ مەزكۇر مەسىلىنىڭ نەزەردىن ساقىت قىلىنغانىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك نۇقتا دەل يالتا كېلىشىمىنىڭ سوۋېت - جۇڭگو - ياپونىيە ماددىلىرى بىلەن باغلىنىشلىقتۇر .

ئامېرىكا ئالىمى يازغان " رەقىبلەر ۋە ئىتتىپاقداشلار " ناملىق كىتابقا ئاساسلانغاندا ، مەزكۇر يىغىندا ستالىن موڭغۇلىيىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قېلىش، مانجۇرىيە ۋە باشقا جايلاردىكى ئىمتىيازىلارغا ئېرىشىش بەدىلىگە ئۇيغۇرلارنىڭ يېڭىدىن قۇرۇلغان ھاكىمىيىتىنى مۇنقەرز قىلغان. (17) لېكىن، جۇمھۇرىيەت باش كاتىپى، مەرھۇم ئابدۇرەۋۇپ مەخسۇم ئىبراھىمى " يالتا پۈتۈشۈلگەن كېلىشىم بويىچە ستالىن بۇ ھۆكۈمەتنى يوقاتتى، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىللىقىنى قۇربان قىلدى دېگەن پىكىرگە قوشۇلمايمەن. بىزنىڭ تەقدىرىمىزنى پەقەت يالتا يىغىنىغا باغلاش ناتوغرا، مېنىڭچە بىزنىڭ تەقدىرىمىز ستالىننىڭ قولىدا ئاللىقاچان بەلگىلەنگەن بولۇپ، ستالىننىڭ ئەسلى نىيىتىدە بىزنى مۇستەقىل قىلىش يوق. ئۇ، ئۆز پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، بەربىر بىزنى قۇربان قىلار ئىدى. ئۇ، پەقەت ئۆز كۆزلىگەن مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈنلا بىزنى قوللىغان ئىكەن. ستالىننىڭ نىيىتىدە ئادىملىك يوق، ئۇنىڭ بىزگە قىلغىنى، بىزنى ئالداپ، ئۆزىمىزنىڭ مېيىمىز بىلەن ئۆزىمىزنىڭ گۆشىنى قورىدى، ئاخىرىدا بىزنى ئالداپ، جۇڭگو كوممۇنىستلىرىغا تۇتۇپ بەردى خالاس، مانا

بۇ ئۇنىڭ بىزگە قىلغىنى " دەيدۇ (18) دېمەك، يۇقىرىدا ئېيتىلىۋاتقان سۆز "ئازادلىق تەشكىلاتىنىڭ" ئۇيۇشتۇرۇلىشىدىن تارتىپ تاكى جۇمھۇرىيەتنىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە ئۆز ئىشلىرىنى يۈرۈشتۈرۈشىگىچە بولغان مەزگىلدە مەخسۇس دۆلەت ئىشلىرى باش كاتىپلىق ۋەزىپىسى بىلەن ھۆكۈمەتنىڭ كۈندىلىك خىزمەتلىرى ھەم پىلانلىرىدىن تولۇق خەۋەردار بىر يۇقىرى دەرىجىلىك ئەربابنىڭ خۇلاسسىسى بولۇپ، ئابدۇرەۋۇپ مەخسۇم ئىبراھىمى ئەلخان تۆرىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى مەسلىھەتچىلىرى ۋە كونسوللىرى بىلەن بولغان ھەر بىر ئۇچرىشىشلىرىغا ئاساسەن دېگۈدەك ئىشتىراك قىلغانلىقى ئۈچۈن ئەينى ۋاقىتتىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سىياسىتىنى بىر قەدەر ياخشى چۈشەنگەن ئىدى .

يالتا يىغىنىدا ستالىن نېمىلەرنى تەلەپ قىلدى؟

تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا يالتا يىغىنى جەريانىدا 1945-يىلى 2-ئاينىڭ 8-كۈنى ستالىن بىلەن ئامېرىكا پرېزىدېنتى رۇزۋېلت مەخسۇس سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىش شەرتلىرى ھەققىدە سۆھبەتلەشكەن ھەمدە بۇ ئۈچ دۆلەت رەھبەرلىرى 11-فېۋرال كۈنى كېلىشىم ھاسىل قىلغان. ئامېرىكا تەرەپ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىشىنى ئۈمىد قىلغان بولۇپ، ستالىن بۇنىڭ ئۈچۈن "تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ مەۋجۇت ھالىتىنى ساقلاش، دالىيەنى سودا پورتى قىلىپ خەلقئارالاشتۇرۇش ھەمدە سوۋېت ئىتتىپاقى ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىگە بولۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى لۇشۈن پورتىنى ھەربىي بازى قىلىپ كىراغا ئېلىش. سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن جۇڭگو مانجۇرىيە تۆمۈر يولىنى ئورتاق باشقۇرۇش شۇنىڭدەك سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىمتىيازلىق ھوقۇقى ۋە جۇڭگونىڭ مانجۇرىيىدىكى ئىگىلىك ھوقۇقى كاپالەتكە ئىگە بولۇش ئاخىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقى جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن دوستلۇق شەرتنامىسى تۈزۈش" قاتارلىق شەرتلەرنى قويۇپ، ئاخىرى رۇزۋېلت ۋە چېرچىلنىڭ قوشۇلۇشقا ئېرىشتى. نەتىجىدە، يۇقىرىدىكى مەزمۇنلار يالتا كېلىشىمىدىن ئورۇن ئالدى .

سوۋېت ئىتتىپاقى 1941-يىلى ياپونىيە بىلەن تۈزگەن ئۆزارا تاجاۋۇز قىلىشماسلىق كېلىشىمىنى بىكار قىلىپ، گېرمانىيىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇش ئېچىشقا ماقۇل بولدى. بۇ چاغ ئامېرىكىنىڭ تىنچ ئوكيان رايونىدىكى ياپونىيە قوشۇنلىرىغا قارشى ئۇرۇشلىرى غەلىبىگە قاراپ مېڭىپ، ئۇرۇش لىنىيىسى ئاراللاردىن ئۆتۈپ، ياپونىيە زېمىنىغا قاراپ تەرەققى قىلىۋاتاتتى، ئەگەردە سوۋېت ئىتتىپاقى مانجۇرىيىدىكى ياپونىيىنىڭ تەخمىنەن بىر مىليون كىشىلىك كانتون ئارمىيىسىگە ھۇجۇم قوزغاپ، ئۇنى مەغلۇپ قىلسا، بۇ پۈتۈن جۇڭگو قۇرۇقلۇقىدىكى ياپونىيە قوشۇنلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتىنى تېزلىتىپلا قالماستىن بەلكى، ياپونىيىنىڭ تىنچ ئوكياندا تامامەن مەغلۇپ بولۇپ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدە تەسلىم بولۇشىنى قولغا كەلتۈرگىلى ھەمدە ئامېرىكا ئارمىيىسىنىڭ چىقىملىرىنى ئازلاتقىلى بولاتتى. ياپونىيىنىڭ تەسلىم

بولۇشنى قولغا كەلتۈرگەندە، پۈتۈن دۇنيادا ئۇرۇش ئوتلىرىنى تولۇق ئۆچۈرۈپ، دۇنيا ۋەزىيىتىنى مۇقىملاشتۇرۇشنى قولغا كەلتۈرگىلى بولاتتى. ئەلۋەتتە، شۇنى تەكىتلەش مۇمكىنكى، ئەگەردە تىنچ ئوكيان رايونىدا ئامېرىكىنىڭ تۆت يىلدىن ئارتۇق ئۇرۇش قىلىپ، تىنچ ئوكيان رايونىنى ئازاد قىلىشى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مانجۇرىيىگە كىرىپ، ياپونىيە قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىشى بولمىغان بولسا، جۇڭگونىڭ ياپونلار ئىشغالىيىتىدىن 1945-يىلى 8-ئايدا ئازاد بولۇشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بەلكى، جۇڭگونىڭ ياپونغا قارشى ئۇرۇشى يەنە قانچە يىللار داۋاملىشىشىنى پەرەز قىلىش تەس.

يالتا يىغىنىنىڭ ئەڭ چوڭ ئەھمىيىتىنىڭ بىرى شۇكى، سوۋېت ئىتتىپاقى قانچىلىك مەنپەئەتكە ئېرىشسۇن، بەزىبىر ئاخىرقى ھېسابتا بۇ جۇڭگونىڭ چوڭ بىر دۆلەت بولۇپ قېلىشى ئۈچۈن پايدىلىق بولدى. كېيىنكى، ماۋزېدۇڭ ستالىننىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلەپ بولغاندىن كېيىن بەزىبىر سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەمدە ئىلگىرىكى چار رۇسىيىنىڭ ئازغىنا كەم بىر ئەسەرگە يېقىن ۋاقىت تىكلەنگەن مانجۇرىيىدىكى مەنپەئەتلىرىنى بىكار قىلىپ، بۇ جايدىن رۇس تەسىرىنى تازىلىۋەتتى خالاس !

يالتا كېلىشىمىدىن كېيىنكى سوۋېت-جۇڭگو كۈرۈشى

ئەگەردە ئىلىدا قۇرۇلغان جۇمھۇرىيەت مەسلىسى يالتا يىغىنىدا مەخسۇس تۈردە مۇزاكىرە قىلىنىدى دېگەندە، بۇنى ستالىننىڭ "مەزكۇر جۇمھۇرىيەت مەسلىسىنى" خەلقئارالاشتۇرماي، ئۇنى پەقەت ئۆزىنىڭ يالتا كېلىشىمىدە قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشتا ئىشلەتتى دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئەگەردە بۇ مەسىلە يالتا كېلىشىمىدە مۇزاكىرە قىلىنسا بەلكى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا كۆزلىگەن مەقسىتى ئۇنىڭ ئىتتىپاقچىلىرىنى شۈبھىلەندۈرۈشى ھەتتا بۇ مەسلىنىڭ خەلقئارا جەمىيەت تەرىپىدىن تونۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاراتتى، چۈنكى، سوۋېت ھۆكۈمىتى ئىلى ئىنقىلابىنى قوللىغانلىقىنى، ھەتتا جۇمھۇرىيەتنى ھەربىي-سىياسىي كادىرلار شۇنىڭدەك ھەربىي ئەسلىمەلەر بىلەن تەمىنلىگەنلىكىنى ئەزەلدىنلا مەخپىي تۇتقانلىقى ئۈچۈن بەلكى بۇ مەسلىنى مەزكۇر سورۇنغا ئېلىپ چىقماي، پەقەت ئۇنى جۇڭگو بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئارىسىدىلا مۇزاكىرە قىلىشقا قالدۇرۇپ، ئۇنىڭدىن ئۆز ئالدىغا پايدىلانغان بولۇشى مۇمكىن. سوۋېت ئىتتىپاقى ئەينى ۋاقىتتا ئىلىدا يۈز بەرگەن ئىنقىلاب ۋە تەسىس قىلىنغان ھۆكۈمەتنى ھەربىي ھەم سىياسىي جەھەتتىن قوللىغانلىقىنى قەتئىي ئېتىراپ قىلمىغان بولۇپ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى غەرب دىپلوماتلىرىغا بۇ ۋەقەنى سوۋېت ئىتتىپاقى ئويىناپ چىققان دەپ تەشۋىق قىلىشقا، ھەتتا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىلىغا ئەسكەر كىرگۈزگەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا تىرىشقان ھەمدە جۇڭگو مەركىزىي گېزىتلىرى بۇنداق ئۇچۇرلارنى تارقاتقان. چوڭچىڭدىكى غەرب دىپلوماتلىرى پەقەت جۇڭگو مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئارقىلىقلا "ئىلى ۋەقەسى"

ھەققىدە ئۇچۇرغا ئىگە بولغاندىن سىرت يەنە ئۈرۈمچىدىكى ئەنگىلىيە ۋە ئامېرىكا كونسۇلخانىلىرىمۇ ھەر خىل يوللار ئارقىلىق ھەمدە ئۈرۈمچىدىكى گومىنداڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى ئارقىلىق دىپلوماتىيىلىك يول بىلەن "ئىلى ۋەقەسى" ھەققىدە قىسمەن ئۇچۇرلارغا ئېرىشكەن. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مىللىي ئارمىيىنى ماناس دەرياسى بويىدا توختىتىپ قويۇپ، ئۈرۈمچىگە كىرگۈزمەسلىكىنىڭ سەۋەبلىرىنىڭ بىرى بەلكى، ئۈرۈمچىدە ئەشۇ غەرب دىپلوماتلىرىنىڭ بارلىقى، ئەگەر ئىلى ئارمىيىسى ئۈرۈمچىنى ئىشغال قىلغاندا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بېرىۋاتقان ياردەملىرىنىڭ ئاشكارىلىنىپ قېلىشىنى خالىمىغانلىقى بولسا كېرەك .

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دەسلەپتەلا كەڭ كۆلەملىك ئىنقىلاب قوزغاش پىلانىنى ئەنگىلىيە ھۆكۈمرانلىقىدىكى ھىندىستان شۇنىڭدەك ئافغانىستان بىلەن چېگرىلىنىدىغان ئۇيغۇر ئېلىنىڭ جەنۇبىي رايونلىرىدا ئەمەس، بەلكى تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى غەرب دۆلەتلىرى بىلەن چېگرىسى بولمىغان ، پەقەت سوۋېت ئىتتىپاقى ھەم سوۋېت ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى موڭغۇلىيە بىلەنلا چېگرىلىنىدىغان ئىلى، ئالتاي ۋادىسىدا قوزغىشى تەسادىپىي ئەمەس ئىدى. شۇڭا، سوۋېت ئىتتىپاقى ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنى پەقەت ئالتاي ۋە تەڭرى تاغلىرىنىڭ ئارىسىدىكى جۇڭغارىيە ئويمانلىقى دائىرىسىدىلا چەكلەپ، مەزكۇر جايغا جەنۇپ ۋە شىمال ياكى شەرقتىن ھېچقانداق غەيرى كۈچلەرنىڭ سىڭىپ كىرەلمەسلىكى ھەمدە ئۇچۇر ئىگىلىيەلمەسلىكىدەك ۋەزىيەت بەرپا قىلدى. بۇ خىل جۇغراپىيىلىك مۇھىت ھەم موسكۋانىڭ ئىنقىلابىنى كېڭەيتىۋەتمەي، ئۆز قولىدا كونترول قىلىشى ئۈچۈن قولايلىق شارائىتلار بىلەن تەمىنلىدى. ئەگەردە مۇتلەق كۆپ قىسىم نوپۇس ئۇيغۇرلاردىن تەركىپ تاپقان، تارىم ۋادىسى جۈملىدىن قەشقەرنى مەركەز قىلىپ، ئىنقىلاب قوزغالسا ھەمدە ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى غۇلجىنى ئەمەس بەلكى، قەشقەرنى مەركەز قىلغان ھالدا مەۋجۇت بولغان بولسا، بەلكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەزكۇر جۇمھۇرىيەتنى ئۆز مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىشى ھەمدە ئۇنىڭغا ھەربىي ۋە باشقا جەھەتلەردىن ياردەم بېرىپ، ھەممە ئىشلارنى قامال قىلىشىنى بىرىنچىدىن قەشقەرىيە بىلەن قوشنا ئۇلۇغ بېرىتانىيىدىن ۋە باشقا مەملىكەتلەردىن يوشۇرالمىيىتى. بۇ ئىش تېزدىنلا پۈتۈن دۇنياغا بىلىنىپ كېتەتتى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشى بويىچە ئالغاندا بۇنىڭغا "ئىنگىلىزلار قول تىقىشى مۇمكىن ئىدى ."

ئىككىنچىدىن بۇ شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنى ئۈنچە ئاسان يوق قىلالمايىتى شۇنىڭدەك بۇ ھۆكۈمەتنى قاتتىق كونتروللۇق ئاستىغا ئالالمايىتى .بۇنىڭدىكى سەۋەبلەر تۈرلۈك بولۇپ، بىرىنچىدىن قەشقەردە 1933-1937-يىللىرى موسكۋا كەلتۈرۈپ چىقارغان ئۇيغۇر قوزغىلاڭلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك ئەسلىدىنلا سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئىشەنمەسلىك ۋە قارشىلىق ئىدىيىلىرى مەۋجۇت . ئۈچىنچىدىن بۇ جايدىكى مىللىي تەركىپ شىمالدىن پەرقلىق بولۇپ، قەشقەرىيە

تەۋەسىدە ئۇيغۇرلار 90% تىن ئارتۇق. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ جايدا رۇسلارنىڭ بىۋاسىتە مەدەنىيەت ھەم سىياسىي تەسىرىگە ئۇچرىغان تاتارلار ھەم رۇس كۆچمەنلىرى يوق دېيەرلىك بولۇپ، ئاز ساندىكى قىرغىزلار ۋە ئۆزبېكلەر شۇنىڭدەك تۇڭگانلارنىڭ ئىنقىلابقا قاتنىشىشى ئەمما، مۇھىم سالماقنى ئىگىلىيەلمەسلىكى تەبىئىي ئىدى. بىراق، ئىلىدىكى جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتىدە ئۇيغۇرلاردىن باشقا مىللەتلەر بۇ ھۆكۈمەتنىڭ مەمۇرىي ۋە ھەربىي رەھبىرىي خىزمەتلىرىدە مۇھىم سالماقنى ئىگىلىگەن بولۇپ، بۇلار ئارىسىدا سوۋېت تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى. شۇڭا سوۋېتلەر ئىتتىپاقى ئىنقىلابىنى كونترول قىلىشتا باشقا مىللىي تەركىپلەردىنمۇ ئۈنۈملۈك پايدىلانغان ئىدى.

تۆتىنچىدىن قەشقەرىيىدىكى ئاھالىلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان بولغاچقا بۇ جاي ئەزەلدىنلا ئىسلام دۇنياسى بىلەن مەنىۋى باغلىنىشقا ئىگە بولۇپ كەلگەن. ئىسلام دىنى ئېتىقادى ھەم مىللىي مەدەنىيەت ئېڭى كۈچلۈك بولۇشتىن سىرت بۇ جايدا سوۋېت تەسىرىدىن باشقا يەنە تۈرك دۇنياسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىسلام دۇنياسىنىڭ تەسىرى ھەمدە غەرب دۆلەتلىرىنىڭ يوشۇرۇن سىياسىي تەسىرلىرىمۇ مەۋجۇت ئىدى. ئىدىئولوگىيىلىك جەھەتتىن ئېيتقاندا، كوممۇنىزمغا قارشى پىكىرلار ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولۇپ، ئىسلامىي گۈللىنىش، تۈركچىلىك پىكىرلىرى بىلەن يۇغۇرۇلغان مۇستەقىللىق ئىدىيىلىرى مەۋجۇت ئىدى. دېمەك، موسكۋا 1943-يىلى "شىنجاڭدا" شېڭ شىسەيگە قارشى ھەرىكەت قوزغاش ئىستراتېگىيىسىنى تۈزگەندە، شىمال بىلەن جەنۇبىنى سېلىشتۇرۇپ، يۇقىرىدىكى ئەھۋاللارنى نەزەرگە ئېلىپ، ئاخىرى ئىلى ۋادىسىنى بازار قىلىشنى تاللىۋالغان ئىدى. (19)

يالتا كېلىشىمىدىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى تاشقى ئىشلار مىنىستىرى مولوتوۋ جۇڭگو ۋە غەرب دىپلوماتلىرىغا ئىلى ۋەقەسىنىڭ "تېز ئارىدا ھەل بولىدىغانلىقىنى" كۆرسەتكەن بولسىمۇ (20)، لېكىن، موسكۋا بەربىر مىللىي ئارمىيىنىڭ داۋاملىق ھۇجۇم قوزغاپ، ماناس دەرياسى بويىغىچە كېلىشكە توسقۇنلۇق قىلمىغان. بۇنىڭدىكى سەۋەب ستالىن بۇ جاڭ كەيشى ھۆكۈمىتىنى يالتا كېلىشىمىدىكى موڭغۇلىيىنىڭ مۇستەقىللىقى ھەم باشقا بىر قاتار شەرتلەرگە ماقۇل كېلىشكە قىستاشتىكى بىر ۋاسىتە قىلغان بولۇپ، موسكۋا ئىنقىلابنىڭ ئاخىرقى چېكىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى ئەسلىدىنلا بېكىتىپ بولغان بولۇپ، پەقەت جۇڭگو ھۆكۈمىتىنى موسكۋانىڭ يالتا كېلىشىمىدە كاپالەتكە ئىگە قىلىنغان شەرتلىرىگە كۆندۈرۈشكە بولغان ئارىلىقنى چەك قىلغان ئىدى. شۇڭا سوۋەت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بىرىنچىدىن "شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى" نىڭ ئۆزىنى ئېتىراپ قىلىش تەلپىنى رەت قىلغان.

ئىككىنچىدىن بۇ ھۆكۈمەتنى خەلقئارا جەمئىيەتتىن خۇپپىيانە تۇتۇپ، ئۇنىڭ خەلقئارا جەمئىيەت تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىشىنىڭ ئالدىنى ئالغان. شۇ ۋەجىدىن ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندا، دەرھال بارلىق ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرى ھەمدە ھەرقايسى مىنىستىرلىكلەر تەسىس قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما موسكۋا مەسلىھەتچىلىرى مەزكۇر جۇمھۇرىيەتنىڭ

تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنى قۇرۇشنى قوللىمىغان. جۇمھۇرىيەت باش كاتىپى ئابدۇرەھىم ۋە مەخسۇم ئىبراھىمنىڭ ئېيتىشىچە، سوۋېت مەسلىھەتچىلىرى ئۇلارغا ھازىرچە بۇنداق مىنىستىرلىقنى قۇرۇشنىڭ تېخى ۋاقتى كەلمىگەنلىكىنى، كېيىن تولۇق غەلىبىدىن كېيىن ئۇنى قۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، موسكۋاغا قاتتىق ئىشەنگەن جۇمھۇرىيەت رەھبەرلىرى بۇنىڭغا ماقۇل بولغان. (21)

ستالىن رازۋېتىكىسى ئىنقىلابى خەلقئارالاشتۇرما سىلىق ئۈچۈن ئىشلىدى تارىخىي پاكىتلار بولۇپمۇ، يېقىنقى يىللاردا ئاشكارىلانغان نەق ئارخىپ ماتېرىياللىرى كۆرسەتتىكى، موسكۋا ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن باشقا ھەر قانداق دۆلەت بىلەن ئالاقە قىلىشنى ھەمدە بۇ جۇمھۇرىيەت دائىرىسىگە باشقا دۆلەت كۈچلىرىنىڭ كىرىشىنى قاتتىق چەكلىگەن بولۇپ، ھەتتا جۇمھۇرىيەت رەھبەرلىرىنىڭ باشقا دۆلەتلەر ھەمدە كۈچلەر بىلەن ئالاقە ئورنىتىش ئارزۇسىنى ئېنىقلاش ۋە ئۇنى قامال قىلىش ئۈچۈن مەخسۇس رازۋېتىكا خادىملىرىنى ئىشقا سالغان .

سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ئىلى ئىنقىلابى باشلىنىشتىن ئىلگىرىلا قازاقىستان، قىرغىزىستان ۋە ئۆزبېكىستان تېررىتورىيىلىرىدە ھەربىي-سىياسى تەشكىللەش پائالىيەتلىرى ئۇيۇشتۇرغانىدى سىرت يەنە تاشكەنت ۋە ئالمۇتا شەھىرىدە ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنى ئىشقا سېلىپ، “شەرق ھەقىقىتى” ۋە “قازاق ئېلى” قاتارلىق جۇرناللارنى نەشر قىلىپ، ئۇنىڭ ئىلى، تارباغاتاي ۋە باشقا رايونلارغا كىرگۈزگەن (22). بۇ جۇرناللاردا ئۇيغۇرلارنى مۇستەقىللىققە ئۈندەيدىغان ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ مەۋجۇت ھالىتى ھەمدە تارىخىي ئۆتمۈشىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ماقالىلار كۆپلەپ ئېلان قىلىنغان بولۇپ، 1943-1944-يىللىرىدا مەزكۇر جۇرناللار ئىلى ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئارىسىغا تارقالغان. مەزكۇر جۇرناللارنىڭ ئاساسلىق تەشكىللىگۈچىلىرى ۋە تەھرىرلىرى ھەم ئاپتورلىرى ئاتاقلىق سوۋېت ئۇيغۇر رەھبىرى ئابدۇللا رۇزىباقىيىفنىڭ ئىنىسى ئابدۇمېجىت رۇزىباقىيىف، سىياسىي ئەرباب تۇرسۇن رەھىموف، ۋە ئاتاقلىق شائىر قادىر ھەسەنوف ھەمدە ئاتاقلىق ئۇيغۇر تارىخچىسى ئەرشىدىن ھىدايەتوف ۋە باشقىلار ئىدى (24).

شەرق ھەقىقىتى جۇرنالى ئالدى بىلەن ئاتاقلىق سوۋېت ئۇيغۇر سىياسىيىنى تۇرسۇن رەخمىيىت باشقۇردى . 1944-يىلى 12-نويابىردا غۇلجىدا جۇمھۇرىيەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن تۇرسۇن رەخمىيىت موسكۋاغا چاقىرتىلىپ، سوۋېت كومپارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئىلى ئىنقىلابى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىگە ئائىت خىزمەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان ئىكەن. ھەتتا، بەزى ئېنىقسىز ئۇچۇرلارغا قارىغاندا، ئەينى ۋاقىتتا بۇ ئادەم مەخپىي رەۋىشتە غۇلجىغا بىر قانچە قېتىم كېلىپ كەتكەن ئىكەن. تۇرسۇن رەخمىيىت كېيىن بۇ جۇرنالنى تارىخچى ئەرشىدىن ھىدايەتوف، ئۇنىڭدىن كېيىن ئابدۇمېجىت رۇزىباقىيىف باشقۇردى. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن مەخپىي كىرگەن مەزكۇر جۇرناللاردىكى تارىخىي، سىياسىي ماقالىلار

ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەتپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرىنىڭ كۈچىيىشىگە بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن بولۇپ، مىللىي ئىنقىلاب قاتناشقۇچىلىرىدىن يازغۇچى مەسۇمجان زۇلپىقاروف ۋە تۇرسۇن قاھارى قاتارلىقلار ئەينى ۋاقىتتا ئۆزلىرىنىڭ بۇ جۇرناللارنى ئوقۇپ، ئۇنىڭدىن بىلىم ئالغانلىقى ۋە گومىنداڭغا قارشى ھېسسىياتلىرىنىڭ تېخىمۇ ئاشقانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. سەيدۇللا سەيفۇللايېفنىڭ يېزىشىچە، بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئالمۇتا ئەتراپىدا فاتىخ باتۇر، سەيدۇللا سەيفۇللايېۋ قاتارلىقلارنىڭ قاتنىشىشى ئاستىدا ھەربىي-سىياسىي كۇرس ئېچىلىپ، تەييارلىق ئېلىپ بېرىلغان ھەمدە قىرغىزىستاننىڭ ئىسسىق كۆل بويىدا 30-يىللاردا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردىكى قوزغىلاڭلىرىنى باستۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەن كىشىلەردىن ئىسھاقبەگ مۇنونوپ، رازاق مەۋلانوپ (مەملىتى تەۋپىق قاتارلىق 300 نەچچە ئادەمنىڭ قاتلى) قاتارلىقلارنىڭ باشلامچىلىقى ھەم قاتنىشىشى ئاستىدا «باتۇر»، «بۇيىقى» ناملىق ئىككى مەخپىي قوراللىق ئەترەت قۇرۇلۇپ، ھەربىي-تەلىم تەربىيە ئېلىپ بېرىلغان. بۇ گۇرۇپپىلار سوۋېت كېڭەش تەرىپىدىن تەشكىللەنگەن ئىدى. (25)

ئۇيغۇر ئېلىدا ئىنقىلاب قوزغاش ئىشى 1943-يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى تەرىپىدىن قارار قىلىنغان بولۇپ، بۇنىڭغا ئەينى ۋاقىتتا ستالىن، بېرىيا، مولوتوف قاتارلىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىي رەھبەرلىرى بىۋاسىتە ئىشتىراك قىلغان (26). سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىخەتەرلىك ئىشلىرىغا مەسۇل رەھبىرى بېرىيا ئاساسلىق ۋەزىپىنى زېمىنىسىگە ئالغان بولۇپ، ئىنقىلابنىڭ قوزغىلىشىدىن ئىلگىرىلا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجا، چۆچەك قاتارلىق جايلىرىدىكى كونسۇللىرى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى شېڭ شىسەي ۋە گومىنداڭغا قارشى كەيپىياتلارنى كۆزەتكەن ھەمدە مەخسۇس ماتېرىيال توپلاپ ۋە يەرلىك ئىنقىلابىي پىكىردىكى كىشىلەر بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ، ئۇلارغا ئىلھام بېرىش ھەم تەشكىللەش ئېلىپ بارغان ئىدى.

سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇيغۇر ئېلىدە ئىنقىلاب قوزغاش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىۋاتقاندا، ئەمەلىيەتتە، ئۇيغۇر، قازاقلارنىڭ قارشىلىق ھەرىكەتلىرى ئاللىقاچان باشلىنىپ بولغان، ئالتاي تەۋەسىدە ئوسمان باتۇر باشچىلىقىدا قازاقلارنىڭ قوراللىق قوزغىلاڭلىرى ھېچ تىنچىمىغان ئىدى.

ئىلى ۋادىسىدا غۇلجىنى مەركەز قىلغان ھالدا يەرلىك خەلقلەر بىلەن خەنزۇ ھۆكۈمرانلىرى ئارىسىدىكى مىللىي زىددىيەت يۇقىرى پەللىگە يەتكەن، خەلقنىڭ گومىنداڭ ھەربىيلىرى ۋە بىيوكراتلىرىغا بولغان غەزىپى قايىناپ تاشقان بولۇپ، شېڭ شىسەينىڭ قاتتىق قول سىياسىتى ۋە باستۇرۇشلىرى ئۇيغۇر قاتارلىق ھەممە مىللەتنىڭ خەنزۇ ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىگە بولغان نەپرەتنى كۈچەيتىۋەتكەن ئىدى. گومىنداڭ ھوقۇقىنى قولغان ئالغاندىن كېيىن، ئىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن ئۇيغۇر دىيارىدىكى بارلىق دېگۈدەك ھەربىي-مەمۇرىي ھوقۇقلار خەنزۇلارنىڭ قولىدا بولۇپ، شېڭ شىسەي ھاكىمىيەتنى ئىگىلىگەن دەسلەپكى چاغلاردا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ

كۆرسەتمىسى ۋە ئۇيغۇر قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ بېسىمى ئاستىدا ئۆلكىنىڭ ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىك ئورۇنلىرىغا ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ۋەكىللىرىمۇ قاتناشتۇرۇلغان . ئۇيغۇرلاردىن خوجا نىياز ھاجىم ئۆلكە مۇئاۋىن رەئىسى بولغاندىن سىرت يۇنۇس بەگ، ئابدۇراخمان، تاھىرىبەگ، ماخمۇت مۇھىتى قاتارلىق خېلى كۆپ بىر قىسىم كىشىلەرگە ، قازاقلاردىن شەرىپخان، تۇڭگانلاردىن ماشاۋۇ ، قىرغىزلاردىن ئىسھاق بەگ قاتارلىقلارغا نازىرلىق، قوماندانلىق، ۋالىيلىق ھەم ھاكىملىققا ئوخشاش تۈرلۈك رەھبىرى ۋەزىپىلەر بېرىلگەن ئىدى. بۇ ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇر دىيارى مەنچىڭ ئىمپېرىيىسى تەرىپىدىن شىنجاڭ ئۆلكىسىگە ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىنكى 50 يىل ئىچىدىكى زور يېڭىلىق ئىدى. ئەمما، 1937-1938-يىللىرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن شېڭ شىسەي ئۆزىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى ئاشكارىلاپ، بۇ كىشىلەرنى قولغا ئېلىپ ئۆلتۈردى شۇنىڭدەك ھەر قايسى رەھبەرلىك ئورۇنلىرىدىكى مىللىي باشلىقلار ۋە زىيالىيلار قوشۇنى تازىلاندى. نەتىجىدە، 1943-1944-يىللىرىغا كەلگەندە ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىق يەرلىك خەلقلەرنىڭ نارازىلىقلىرى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يەتتى. يازغۇچى ز.سابىرى بۇ ھەقتە ئۆزىنىڭ “ ئانا يۇرت ” رومانىدا ناھايىتى ئېنىق تەسۋىرلەيدۇ. ئەينى ۋاقىتتىكى تارىخىي شەھىدلەردىن مەرھۇم سەيدۇللا سەيفۇللايېۋ(27)، زىيا سەمەدى (28) ۋە باشقىلارمۇ ئەينى ۋاقىتتىكى غۇلجىنىڭ ۋەزىيىتىنى ئۆز ئەسەرلىرىدە تەپسىلىي كۆرسىتىدۇ. ئەنە شۇلارنىڭ ئەمگەكلىرى ۋە باشقا تارىخىي پاكىتلارغا تايانغاندا 1943-1944-يىللىرى، ئىنقىلاب پارتلاشنىڭ ھارپىسىدا غۇلجىدىكى مىللىي زىددىيەت ئەۋجىگە چىققانكى، گومىنداڭ ئۇچقۇچى ئوفىتسېرلىرى غۇلجىدىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەت خەلقىنىڭ قىز-ئاياللىرىغا خالىغانچە باسقۇنچىلىق قىلىدىغان، خەنزۇ ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى يەرلىك خەلقلەرنى قىلچە كۆزگە ئىلماي، ئۇلارنى ئادەم قاتارىدا كۆرمەيدىغان ۋەزىيەت شەكىللەنگەن ئىدى. ئەنە شۇنداق نارازىلىقلار ئىلى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق نارازىلىقىنى قوزغاپ، 1943-يىللىرىدىن باشلاپ غۇلجىدا مەخپىي تەشكىلاتلارغا ئۇيۇشۇش ئىشلىرى باشلانغان .

ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ھەربىي نازارىتىنىڭ كاپىتان دەرىجىلىك ئوفىتسېرى ، ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ سېكرىتارى ماخمۇت پارماشېفىنىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە، ئىلىدىكى جۈملىدىن غۇلجىدىكى ئىنقىلابىي ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى قوزغىغان . 1943-يىلىنىڭ ئاخىرلىرى، 1944-يىلىنىڭ باشلىرىدا غۇلجا شەھىرىدىكى مەھەللىلەردە ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ « چوغ » ، « غۇنچە » ناملىق يەر ئاستى تەشكىلاتلىرى قۇرۇلۇپ بولغان(29). دېمەك، « ئازادلىق » تەشكىلاتىنى قۇرۇش تەكلىپىنى سوۋەت رازۋېتچىلىرى ئەنە شۇ ۋەزىيەتنى كۆزىتىپ ۋە تەھلىل قىلىپ، ئىنقىلابىنىڭ تەييارلىنىپ قالغانلىقىدەك ۋەزىيەتنىڭ پىشىپ يېتىلگەنلىكىنى چۈشەنگەندىن كېيىنلا ئەلخان تۆرە، ئابدۇرەۋۋۇپ مەخسۇم ، سالىھجان باي، ئابدۇكەرەم ئابباسوپ تارلىق

كشىلەرگە بەرگەن ئىكەن. مەزكۇر ئۇيۇشتۇرۇش پائالىيەتلىرىدە غۇلجىدىكى سوۋېت دوختۇرخانىسىنىڭ دوختۇرى، ئەمەلىيەتتە سوۋېت ئىتتىپاقى رازۋېتكا خادىمى ھاكىم چاپپار يارۇللاپكوپ ۋە يەنە بىر نەپەر پولات ئىسىملىك ئۆزبېك كىشى ۋاستىچىلىك رول ئوينىغان. (30)

سوۋېت ئىتتىپاقى ئىلى ۋە تارباغاتايدا باشلىنىش ئالدىدىكى ئىنقىلابنى كونترول قىلىش ھەمدە ئۇنى تەشكىللەش ۋە ئۇلغايتىش ئۈچۈن نىلقا ۋە غۇلجا قوزغىلاڭلىرىدىن ئىلگىرىلا سوۋېت ئىتتىپاقى ئىچكى ئىشلار خەلق كومىسسارىياتى (ن ك ۋ د، كېيىنكى ك گ ب) تەرىپىدىن ئالمۇتا شەھىرى ۋە قورغاستا ئالاھىدە ھەرىكەت گۇرۇپپىسى قۇرۇلغان. نىلقا مەزكۇر گۇرۇپپىسىنىڭ خادىملىرى شىمالىي ۋە جەنۇبىي ئۇيغۇر دىيارىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان بولۇپ، لېكىن مەزكۇر گۇرۇپپىنىڭ ئاساسلىق پائالىيىتى ئۈچ ۋىلايەت دائىرىسىگە تارقالغان ئىدى (31) ئۇيغۇر دىيارىدىكى سوۋېت ئالاھىدە ھەرىكەت گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى گېنېرال مايور ئېگناروپ بولۇپ (32)، بۇ ئادەم كېيىن ئەلخان تۆرىگە مەسلىھەتچىلىك قىلىپلا قالماستىن بەلكى بىر تەرەپتىن غۇلجىدىكى 1-ۋە 2-نومۇرلۇق ئۆينىڭ باش رەھبىرى بولغان. جۇمھۇرىيەتكە ھەربىي ۋە سىياسىي جەھەتلەردىن مەسلىھەتچىلىك قىلىدىغان 1-2-نومۇرلۇق ئۆيلەرنىڭ ۋەزىپىلىرىنىڭ بىرى جۇمھۇرىيەتنى رازۋېتكا قىلىش بولۇپ، گېنېرال ئېگناروۋ ئۇيغۇر ئېلىغا قارىتىلغان پۈتۈن رازۋېتكا ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر ئىنقىلابچىلىرىغا ئۆزلىرىنى تاتار دەپ تونۇشتۇرۇپ، ئۇلار بىلەن زىچ ئارىلىشىپ كەتكەن پودپولكوۋنىڭ ئۇنۋانىدىكى سوۋېت رازۋېتچىلىرى (جاسۇسلىرى) باشقۇرت مىللىتىدىن بولغان ئەلى مەمەدوف، قىرغىزىستاندا تۇغۇلۇپ يەرلىك ئۇيغۇر، قىرغىز تىللىرىنى پۇختا ئۆگەنگەن رۇسلاردىن ئىۋان ئىۋانوۋىچ ئىۋانوپ (ئۇيغۇرچە ئىسمى ئىسكەندەر) ۋە پېتر ساۋىن (زاكىر ئەپەندى) قاتارلىق ئۈچ كىشى ئەڭ داڭلىق رازۋېتچىلاردىن ئىدى. ئۇلار 1933-1937-يىللاردىمۇ جەنۇبىي ۋىلايەتلەردە پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئىدى.

ئەلى مەمەدوف ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەلى ئەپەندى دەپ تونۇلغان ئۇ بىر مەزگىل شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ مەسلىھەتچىسى بولۇپ، پۈتۈن رازۋېتكا ئىشلىرىنى باشقۇرغان. ئۇ بىۋاسىتە گېنېرال ئېگناروپقا بويسۇناتتى. زاكىر ئەپەندى بولسا، ھەربىي رازۋېتكىنى كونترول قىلغان بولۇپ، ئۇ ئىسسىق كۆل بويىدا تەشكىللەنگەن «باتۇر» ناملىق قوراللىق گۇرۇپپىنىڭ رازۋېتكا ئىشلىرىغا مەسئۇل رەھبىرى ئىدى. مەزكۇر گۇرۇپپىغا ئىسھاق بەگ مۇنونوپ رەھبەرلىك قىلغان. ئۇنىڭ تەركىبىدە 1937-يىلى قەشقەردە قىرغىنچىلىق ئېلىپ بارغان سوۋېت ئىتتىپاقى لىگ ب ئوفتسىېرى راززاق مەۋلانوپ قاتارلىقلارمۇ بار ئىدى. زاكىر ئاقسۇغا چۈشكەن قوشۇننىڭ ھەربىي مەسلىھەتچىسى بولغان. ئۇ ئاقسۇغا يۈرۈش قىلغان قوشۇننى كونترول

قىلغان بولۇپ، بۇ غۇلجىدىكى ئىسكەندەر ۋە ئېگناروپلار بىلەن بىۋاسىتە ئالاقە قىلىپ تۇراتتى. ئاقسۇدىن چېكىنىش بۇيرۇقىنىمۇ زاكىر بىلەن ئىسكەندەر يەتكۈزگەن(32). ئەنە شۇ سوۋېت جاسۇسلىرىنىڭ كۈچلۈك ھەرىكەتلىرى تۈپەيلىدىن ئەلخان تۆرىنىڭ پودپولكوۋنىڭ سوپاخۇن قاتارلىق باشقا ئۇيغۇر رەھبىرى خادىملارغا ئىلىغا چېكىنىمەي، داۋاملىق ئاقسۇدا جەڭ قىلىپ، ئۇرۇشنى جەنۇبىي ۋىلايەتلەرگە كېڭەيتىش ھەققىدىكى ئىككى پارچە - مەخپىي خېتى غۇلجىدىكى 2-نومۇرلۇق ئۆيىنىڭ قوماندانى گېنېرال ئېگناروپنىڭ قولىغا يەتكۈزۈلدى. (33) ئېگناروپ بۇ خەتنىڭ مەزمۇنى ھەققىدە موسكۋاغا ئۇچۇر يوللايدۇ. قىسقىسى ئەلخان تۆرىنىڭ ئاقسۇدىن چېكىنىمەي، ئىنقىلاب ئوتىنى پۈتۈن جەنۇبقا تۇتاشتۇرۇپ، ستالىننىڭ ئالقىنىدىن قۇتۇلۇپ، مۇسۇلمان دۇنياسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چەتەللەر بىلەن ئالاقە قىلىش نىيىتى ئەمەلگە ئاشماي قالىدۇ. بۇ ھەقتە مىللىي قەھرىمان مەرھۇم سوپاخۇن ئاكا 90-يىللاردا مۇئەللىپكە بۇ ھەقتە سۆزلەپ بەرگەن ئىدى. شۇڭا زاكىرنىڭ كېيىن سوپاخۇن ھەققىدىكى ئەسلىمىسىدە ئۇنىڭ ئاجايىپ قەھرىمان ئىكەنلىكىنى تەن ئېلىپ، ئۇنىڭ سوۋېتلىك مەسلىھەتچىلەر(زاكىرنىڭ)نىڭ سۆزىنى ئاڭلىمايدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن(34).

يېقىندا نەشر قىلىنغان ئەشۇ ئەلى مەمەدوۋنىڭ ئەسلىمە خاتاكتىرلىق كىتابىدىن مەلۇم بولۇشىچە، سوۋېت رازۋېتكىسى ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنى شۇنچىلىك قامال قىلغانىكى، ھەتتا، مىللىي ئارمىيە سېپى ۋە ھۆكۈمەتتىكى «ئاق ئورۇس»لار دەپ ئاتالغان مىللىي ئارمىيە باش قوماندانى پولونوپ، مىللىي ئارمىيە پولكوۋنىكى لېسكىن، مالىيە مىنىستىرلىقىنىڭ مەسلىھەتچىسى گرىبىكىن، پولكوۋنىك موگوتنوپ، قىرغىزلاردىن مەۋلانوپ، نوغايىيىنى باشقا نەچچە ئونلىغان يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي سىياسىي خادىملار سوۋېت رازۋېتكىسىغا باغلانغان ۋە ئۇنىڭ بىۋاسىتە خادىملىرى بولغان ئىكەن. شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى ۋە ئۇنىڭ ھەر قايسى مىنىستىرلىقلىرىدىكى مەسلىھەتچىلەرنىڭ كۆپىنچىسى سوۋېت ئەۋدىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك كىشىلەر بولغان. مەزكۇر كىتابتا كۆرسىتىلىشىچە، گېنېرال ئېگناروپ، تاكى 1949-يىلىنىڭ ئاخىرلىرىغىچە قورغاستا تۇرۇپ، ئۇيغۇر ئېلىدىكى ھەربىي-سىياسىي ۋەزىيەتنى كونترول قىلىشقا رەھبەرلىك قىلغان. ھەتتا، ئا.مەخسۇمنىڭ سۆزلەپ بېرىشىچە، 1945-يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقى رازۋېتكا ئورۇنلىرى بىر كىشىنى «ئافغانىستاندىن كەلگەن» دېگەن نام بىلەن غۇلجىغا ئەۋەتكەن بولۇپ، ئۆزبېكچە، پارىسچە تىللارنى ياخشى سۆزلەيدىغان بۇ ئادەم ماشىنا ھەيدەش ۋە رېمونت قىلىش، ھەربىي كوماندىرلىق، رەھساملق ھەمدە خەلقارا سىياسىي ۋەزىيەت شۇنىڭدەك دىنىي ئىلىم قاتارلىق ھەر تەرەپتىن يېتىشكەن تولىمۇ قابىلىيەتلىك كىشى ئىدى. ئەلخان تۆرى ئۇنىڭ ئىلىدا ئۇيغۇر ئېلى جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنى ئاڭلاپ ياردەمگە كەلگەنلىكىدىن ئىبارەت سۆزلىرىگە ئىشىنىپ، ئۇنى ئۆز يېنىدا قالدۇرغان. ئۇ ئەلخان تۆرى بىلەن بىر مەزگىل بىرگە يۈرگەن ھەمدە ئۇنىڭ كانۇۋىلىرىغا ھەربىي

بىلىملەرنى ئۆگەتكەن. لېكىن، ئۇزۇن ئۆتمەي، تۇيۇقسىزلا ئۇنىڭ ئەسلى چەتئەل ئىشپىيىنى ئىكەنلىكى پاش بولدى دەپ تۇتۇپ كېتىلىپ ئىز دېرەكسىز يوقالغان. ئەسلىدە ئۇ، چەتئەل ئىشپىيىنى ئەمەس بەلكى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۆزىنىڭ ئەلخان تۆرىنىڭ يېنىغا تاشلىغان جاسۇسى ئىكەن، ئۇ ئەلخان تۆرىنىڭ ئىچكى كۆز قاراشلىرى ھەمدە مەخسەتلىرىنى كۆزىتىشكە مەخسۇس ئەۋەتىلگەن ئىكەن. (36)

ئومۇمەن، سوۋېت ئىتتىپاقى بىر تەرەپتىن مىللىي ئىنقىلابنى قوللىغان بىلەن ئۇنى تولۇق قامال قىلىش ئۈچۈن بارلىق چارىلەرنى قوللانغان بولۇپ، بۇ ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا سوۋېت ئىتتىپاقى رازۋېتكىسى ئۈنۈملۈك خىزمەت قىلغان. سوۋېت رازۋېتكىسى ستالىننىڭ ئىلى ئىنقىلابىنى خەلقئارالاشتۇرما سىلىقتا زور نەتىجە قازانغان بولۇپ، ھەتتا يالتا يىغىنى ۋە ستالىننىڭ كەلگۈسى پىلانلىرىدىن شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى رەھبەرلىرى خەۋەرسىز بولۇپلا قالماستىن بەلكى، جۇڭگو رەھبىرى جاڭ كەيشىمۇ خەۋەرسىز قالغان ئىدى. ئۇ، پەقەت كېلىشىم تۈزۈلۈپ، بىر قانچە ئايلاردىن كېيىنلا ئەنە شۇنداق بىر كېلىشىمنىڭ بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان. جۇڭگو دائىرىلىرى بۇنىڭغا قارشىلىق كۆرسەتمەكچى بولسىمۇ، لېكىن ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇلارنىڭ كۈچسىز ھەم پاسسىپ خەلقئارالىق ئورنى بۇنىڭغا يول قويىمىغان. جاڭ كەيشى ھۆكۈمىتى ستالىن ھۆكۈمىتى بىلەن تىرىكشىشقا ئۇرۇنۇپ باققان بولسىمۇ، لېكىن ئامالسىز قالغان. ستالىن باشتىن ئاخىرى ئاكتىپ ئورۇندا تۇرغان، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بولسا پاسسىپ ھالاتتە قېلىۋەرگەن. 1945-6- ئايدىن باشلانغان سوۋېت - جۇڭگو ئۇچرىشىشلىرىدا ستالىن ئەگەر جۇڭگو يالتا كېلىشىمىدىكى شەرتلەرگە كۆنسەلا جۇڭگونىڭ "شىنجاڭدىكى ئىگىلىك ھوقۇقى"غا كاپالەتلىك قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. نەتىجىدە، 1945- يىلى 8- ئىيۇن كۈنى جاڭ كەيشى يالتا كېلىشىمىدىكى ماددىلارغا ئاساسەن "ئەگەر سوۋېت ئىتتىپاقى جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمال ۋە شىنجاڭدىكى ئىگىلىك ھوقۇقى ھەم زېمىن پۈتۈنلىكىنى كاپالەتكە ئىگە قىلسا، جۇڭگو كوممۇنىستلىرى ۋە شىنجاڭدىكى قوزغىلاڭلارنى داۋاملىق قوللىماسلىققا كاپالەتلىك قىلسا، ياپونغا قارشى ئۇرۇش غەلبە قىلغاندىن كېيىن، ئومۇمىي خەلق ئاۋاز بېرىش ئۇسۇلى بىلەن موڭغۇلىيىنىڭ مۇستەقىللىق مەسلىسىنى ھەل قىلىدۇ شۇنىڭدەك يەنە جۇڭگو دالىيەنىڭ ئەركىن پورت بولۇشى، شەرقىي شىمال تۆمۈر يولى ۋە لۇشۈن پورتىنى سوۋېت - جۇڭگو ئورتاق پايدىلىنىشقا ئەمما باشقۇرۇش ھوقۇقى جۇڭگونىڭ قولىدا بولۇشقا قوشۇلىدۇ" (39) دېگەندەك قارارغا كېلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپكە رەسمىي بىلدۈردى. جاڭ كەيشىمۇ «شىنجاڭ» بىلەن مانجۇرىيىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن زور مەنپەئەتلىرىدىن ۋاز كېچىشكە تەييار بولغان، ستالىنمۇ ئۆز مەنپەئەتلىرىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئۇيغۇر ئېلىنى جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنى قۇربان قىلىشقا تەييار بولغان، قىسقىسى ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر مەسلىسى بىلەن جۇڭگو كوممۇنىستلىرى مەسلىسى سوۋېت - جۇڭگو مۇناسىۋەتلىرىدىكى ئاچقۇچلۇق نۇقتىغا ئايلانغان بولۇپ، ئۇيغۇرلار ستالىننىڭ

قوللىدىكى سىياسىي قەرتكە ئايلىنىپ قالغان ئىدى.

سوۋېت - جۇڭگو دوستلۇق شەرتنامىسى ۋە ئىلى ھۆكۈمىتى

1944-يىلى 8-ئايلاردا باشلانغان ئۇلاستاي تاغلىرىدىكى قوراللىق ھەرىكەت بارا-بارا كېڭىيىپ، ئاخىرى شۇ يىلى 10-ئايدا نىلقا ناھىيىسىنىڭ ئازاد بولۇشى بىلەن زور نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. ئازادلىق تەشكىلاتىمۇ جىددىي ھەرىكەتكە كېلىپ، غۇلجا شەھىرىدە قوزغىلاڭ تەييارلىقى ئېلىپ باردى ھەمدە 7-نويابىر كۈنى غۇلجا قوزغىلىڭىنىڭ 1-ئوقىنى ئاتتى. بەش كۈنلۈك جەڭدىن كېيىن غۇلجا شەھىرىدىكى مۇھىم جايلار ئىشغال قىلىندى. ئازادلىق تەشكىلاتى جىددىي يىغىن چاقىرىپ، «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن تاكى يالتا يىغىنى ئېچىلغىچە بولغان ئۈچ ئاي ئىچىدە ئىلى ۋىلايىتى ئازاد قىلىنىپ، ئىلى گومىنداڭ قوشۇنلىرىدىن تەلتۈكۈس تازىلاندى. بۇ جەرياندا جۇمھۇرىيەت ئۆزىنىڭ ھەممە ھاكىمىيەت سىستېمىلىرىنى بارلىققا كەلتۈردى ھەمدە جىددىي ھەرىكەتكە كېلىپ، پۈتۈن ئۇيغۇر دىيارىنى ئازاد قىلىشنىڭ تەييارلىق خىزمەتلىرىنى ئېلىپ باردى. زوردۇن سابىر، زىيا سەمىدى، سەيدۇللا سەيفۇللايېۋ، ئابدۇراخمان قاھار، تۇردى سامساق قاتارلىقلارنىڭ تەشۋىرلىشىچە، ئەينى ۋاقىتتا شۇنداق قاينام تاشقىنلىق مەنزىرە شەكىللەنگەنكى، «ھەممە ئالدىنقى سەپ ئۈچۈن»، «ئىستىقلالىيەت ئۈچۈن»، «جۇمھۇرىيەت بايرىقىنى شىڭشىياغا قاداش» شۇئارى ئاستىدا ھەممە خەلق ئۆزلىرىنى ئىنقىلاب قوينىغا ئاتتى. (40) ئەنە شۇنداق روھ تۈپەيلىدىن جۇمھۇرىيەتنىڭ تۇنجى ئەسكەر قوبۇل قىلىش مىزانىدىمۇ 18 ياشتىن 45 ياشقىچە بولغان ئەرلەرنىڭ ھەممىسى ئەسكەر بولۇش بەلگىلەنگەن بولۇپ، 1945-يىلى 4-ئاينىڭ 8-كۈنى مۇنتىزىم مىللىي ئازادلىق ئارمىيە قۇرۇلۇپ، بۇرۇنقى تارقاق پارتىزانلىق ئۇرۇشقا خاتىمە بېرىلدى. بىرلىككە كەلگەن قوماندانلىق ئاستىدىكى مۇنتىزىم، ئىنتىزاملىق ھەربىي سىستېما بەرپا قىلىنىپ، ھەربىي مەشىقلەر كۈچەيتىلدى ھەمدە شىمالىي، ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىي يۆلۈنۈشتىن ئىبارەت ئۈچ فرونتتا جەڭ قىلىش ھەربىي پىلانى تۈزۈلدى. 1945-يىلىنىڭ ئىيۇن ئايلىرىدىن ئېتىبارەن شىمالىي ۋە ئوتتۇرا يۆلۈنۈشتىكى قوشۇنلار ھۇجۇملىرىنى باشلاپ، شەرقتە ئۈرۈمچىگە، شىمالدا تارباغاتاي ۋە ئالتايغا قاراپ ئاتلاندى. بۇ يەردە شۇنداق بىر سوئال تۇغۇلىدىكى، نېمە ئۈچۈن ستالىن يالتا كونفرېنسىيىسىنىڭ روھىغا بىنائەن بۇ يېڭى جۇمھۇرىيەتكە ياردەم بېرىشنى دەرھال توختىتىپ قويماي، ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئىنقىلابنىڭ تېخىمۇ كۈچىيىشى ۋە مۇنتىزىم مىللىي ئارمىيىنىڭ قۇرۇلۇپ، ئۈچ سەپ بويىچە جەڭ قىلىشنى قوللايدۇ؟ بۇ ئەمەلىيەتتە سوۋېت - جۇڭگو مۇناسىۋەتلىرى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ھەقىقەتەن مىللىي ئارمىيىنىڭ چوڭ كۆلەملىك

ھۇجۇملىرى پەقەت يالتا يىغىنىدىن كېيىن باشلانغان ئىدى. مىللىي ئارمىيە 1945-يىلى 5-6-ئايلىرىدىن ئېتىبارەن ئوتتۇرا ۋە شىمالىي يۆلۈنۈش بويىچە شىددەت بىلەن ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقاندا ستالىن بىلەن جاڭكەيشى ئارىسىدا دىپلوماتىيىلىك كۈرەشلەر ئەۋجى ئېلىۋاتاتتى. گومىڭداڭ ھۆكۈمىتى ستالىننىڭ ئەشۇ يالتا يىغىنىدا چېرچىل ۋە رۇزۋېلتنىڭ رازىلىقىغا ئېرىشكەن ئەمما، جۇڭگونىڭ دۆلەت مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن بولمىغان بىر قاتار شەرتلىرىدىن ئاستىرىتىن خەۋەر تاپقان بولسىمۇ، ئەمما تېخى يالتا كېلىشىمىنىڭ مەزمۇنلىرىدىن تولۇق خەۋەردار ئەمەس ئىدى. (41) جاڭ كەيشى ھۆكۈمىتىنى غەزەپلەندۈرگەن نۇقتا ئامېرىكا، ئەنگىلىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگو جۇمھۇرىيىتىنى پەقەت نەزەرگە ئالمىغانلىقى، يەنى دۇنيانىڭ تەرتىپىنى بەلگىلەيدىغان بۇ مۇھىم يىغىنغا جۇڭگونى قاتناشتۇرماستىن ئەكسىچە، ئۇنىڭ «مەنپەئەتلىرىنى قۇربان قىلىۋەتكەنلىكى» بولۇپ، جاڭ كەيشى بۇ كېلىشىمنى ئېتىراپ قىلماسلىق ئۈچۈن بارلىق ئىمكانىيەتلىرىدىن پايدىلىنىپ تىرىشچانلىق كۆرسەتسىمۇ، لېكىن ئامال قانچە؟ جۇڭگونىڭ ياپونىيە ئىشغالىيىتىدىن ئازاد بولۇپ، ئىگىلىك ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش دەپ يۇقىرىدىكى ئۈچ كۈچلۈك دۆلەتكە تايانماي، ئۇلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشلىرىغا بويسۇنماي ئامال يوق ئىدى.

جاڭ كەيشى - 1937 يىلى ياپونىيە جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇم باشلىغاندىن ئېتىبارەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلىپ، جۇڭگوغا ياردەم بېرىشنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشىپ، ستالىننى ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا سۆرەپ كىرىش ئۈچۈن بارلىق دىپلوماتىيىلىك ۋاستىلەرنى قوللانغان بولسىمۇ، ئەمما ستالىن جاڭكەيشىنى دەپ ياپون بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى بۇرۇۋېلىشنى خالىمىغان ئىدى (42). ئەكسىچە ئۇ 1941-يىلى ياپونىيە بىلەن بىتەرەپلىك كېلىشىمى تۈزگەن ھەمدە جۇڭگوغا مەخپىي بېرىۋاتقان ھەربىي ياردەملىرىنى توختاتقان ئىدى (42). ستالىن سوۋېت - گېرمان ئۇرۇشى باشلانغاندا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي سەپتە ئۇرۇش قىلىپ قېلىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، ياپونىيە بىلەن ئۆزلىكسىز تۈردە نورمال مۇناسىۋەتنى ساقلاپ، غەربتە گېرمانىيە، شەرقتە ياپونىيە ئارمىيىسىنىڭ ئىسكەنجىسىدە قېلىپ، بىراقلا گۇمران بولۇشتىن ساقلاندى. ستالىن شەرقىي رايونلىرىنىڭ بىخەتەرلىكى ئۈچۈن ئامېرىكىنىڭ ئاسىيا - تىنچ ئوكيان رايونىدىكى ھەربىي ھەرىكەتلىرىگە قوشۇلماي ۋە ئامېرىكا بىلەن ئاشكارا ھەمكارلاشمىدى. جۇڭگونىمۇ ئاشكارا قوللىماي، ياپونىيىنى بەش يىل ۋاقىت ئالداپ تۇتۇپ تۇرۇش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ غەربىي سەپتە گېرمانىيە ئارمىيىسىنى سوۋېت تۇپراقلىرىدىن غەلىبىلىك تازىلىشنى قولغا كەلتۈرۈۋالدى.

1945-يىلىنىڭ بېشىدا گېرمانىيىنىڭ مەغلۇبىيىتى ئايدىڭلاشقان بولسىمۇ، ئەمما ياپونىيە بىلەن ھەل قىلغۇچ ئۇرۇش قىلىپ، ئاسىيا - تىنچ ئوكيان رايونىنىڭ تىنچلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك كۈن تەرتىپىگە قويغان ئامېرىكا سوۋېت

ئىتتىپاقىنى ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇشقا قاتناشتۇرۇش ئۈچۈن داۋاملىق تىرىشىپ، بىر تەرەپتىن جۇڭگونى يالتا كېلىشىمىگە كۆندۈرۈشكە يەنە بىر تەرەپتىن ستالىننى تېزراق ياپونغا قارشى ئۇرۇش باشلاشقا ئۈندىدى (43). ئىلىدا مىللىي ئارمىيە قۇرۇلۇپ، «شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىقى ئۈچۈن ئالغا» دېگەن خەتلەر يېزىلغان بايراقلارنى تاپشۇرۇۋېلىپ، جىددىي ھەربىي تەييارلىقلارنى ئېلىپ بېرىۋاتقاندا يەنى 1945-يىلى 4-ئاينىڭ 12-كۈنى ئامېرىكا پرېزىدېنتى رۇزۋېلت ۋاپات بولدى. ۋەزىپە تاپشۇرۇۋالغان پرېزىدېنت ترومپىن ستالىننىڭ يالتا كېلىشىمىدە بەرگەن ۋەدىلىرىگە ئەمەل قىلىش-قىلماسلىقىنى بىلىش ئۈچۈن 5-ئايدا ھوپكىنسىنى ستالىن بىلەن سۆزلىشىشكە موسكۋاغا ئەۋەتتى. ستالىن ھوپكىنسىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىش-قاتناشماسلىقى مەسىلىسىنى سورىغاندا، ستالىن قەتئىي رەۋىشتە بۇنىڭ ھەممىسىنىڭ جۇڭگونىڭ يالتا كېلىشىمىنى قوبۇل قىلىش-قىلماسلىقىغا باغلىق ئىكەنلىكى، پەقەت شۇنىڭدىن كېيىنلا قارار چىقىرىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن (45). ستالىن يەنە ھوپكىنسىگە ئۇرۇشتىن كېيىن جۇڭگونىڭ بىرلىككە كەلگەن دۆلەت بولۇشىنى خالايدىغانلىقىنى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگودىن زېمىن تەمىنى يوقۇتۇقى، بولۇپمۇ مانجۇرىيە، شىنجاڭ قاتارلىق جايلاردىكى جۇڭگونىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى ھەر قانداق مەنادا ھۆرمەت قىلىدىغانلىقىنى شۇنىڭدەك يەنە پەقەت ئامېرىكىنىڭلا ئۇرۇشتىن كېيىن جۇڭگونىڭ قۇرۇلۇشىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش خىزمەتلىرىگە ياردەم بېرەلەيدىغانلىقىنى ئىپادە قىلدى (46). ستالىن، ھوپكىنسىگە يەنە 7-ئاينىڭ بىرىنچى كۈنى تاشقى ئىشلار مىنىستىرى سوڭزىۋېن بىلەن بىلەن موسكۋادا يالتا كېلىشىمىنىڭ مۇناسىۋەتلىك ماددىلىرى بويىچە سۆھبەتلىشىشكە قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ترومپىن بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن 6-ئايدا جۇڭگو تاشقى ئىشلار مىنىستىرى سوڭ زىۋېن بىلەن كۆرۈشۈپ، يالتا كېلىشىمىدىكى جۇڭگوغا ئائىت ماددىلار ھەققىدە سورىغاندا، سوڭ زىۋېن جۇڭگونىڭ بۇ كېلىشىمنىڭ جۇڭگوغا ئائىت ماددىلىرىغا قەتئىي قوشۇلمايدىغانلىقىنى ئەسكەرتتى. بىراق، ۋاشىنگتون رەھبىرى ئەگەردە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇشقا قاتناشسا، ئامېرىكا ھۆكۈمىتىنىڭ يالتا كېلىشىمىگە نىسبەتەن قوللاش پوزىتسىيىسىدە بولماسلىقى مۇمكىن ئەمەسلىكىنى بىلدۈردى (47). 6-ئاينىڭ 14-كۈنى ترومپىن سوڭ زىۋېننىڭ ستالىننىڭ ھوپكىنسىگە بەرگەن ۋەدىلىرىنىڭ تەپسىلى مەزمۇنلىرىنى ئۆقتۈرۈپ، جۇڭگونىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن يالتا كېلىشىمىنىڭ مۇناسىۋەتلىك ماددىلىرى بويىچە سۆھبەت ئۆتكۈزۈشنى تەۋسىيە قىلدى.

جۇڭگو رەھبەرلىرى يالتا كېلىشىمى مەسىلىسى بويىچە ئامېرىكا ھۆكۈمىتى بىلەن سۆزلىشىپ، ۋاقىتنى ئارقىغا سوزۇۋاتقاندا ئىلى مىللىي ئارمىيىسى جىڭ ۋە شىخو ھەم چۆچەك لىيىنىسىگە قاراپ ئالغا ئىلگىرىلەۋاتاتتى. 6-ئاينىڭ 15-كۈنى ئامېرىكىنىڭ چوڭچىڭدىكى ئەلچىسى خەرنى جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە رەسمىي تۈردە يالتا كېلىشىمىنى

مەلۇم قىلدى. ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا بويىسۇنۇشقا مەجبۇر بولغان جاڭ كەيشى ئاخىرى يالتا كېلىشىمى بويىچە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن سۆھبەتلىشىشكە قوشۇلدى ھەمدە 6- ئاينىڭ 30- كۈنى موسكۋادا جۇڭگو بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئارىسىدىكى سۆھبەت باشلاندى. سۆھبەت باشلىنىش بىلەنلا جۇڭگو ۋەكىلى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يالتا كەلىشىمىدا ئېرىشكەن مەنپەئەتلىرىگە ئائىت تەلەپلىرىنى قوبۇل قىلالايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەندە ستالىن سۆھبەتنى ئۈزۈۋەتتى. لېكىن، 7- ئاينىڭ 7- كۈنى ستالىن پودستام يىغىنىغا قاتنىشىش جەريانىدا ئامېرىكا پرېزىدېنتى ترومپېننىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىش - قاتناشماسلىق مەسلىسىنى تىلغا ئالغاندا، ستالىن قەتئىي رەۋىشتە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگو بىلەن تېخى كېلىشىم ھاسىل قىلىنغانلىقىنى، بۇ كېلىشىمنىڭ يەنىلا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى بولىدىغانلىقىنى تەكىتلىدى (48). سوڭ زېۋېن بىلەن ستالىن ئارىسىدا ئىلگىرى كېيىن بەش قېتىم سۆھبەت داۋاملاشقان بولسىمۇ، لېكىن ستالىن ئۆز شەرتلىرىدىن يانمىدى. شۇنىڭ بىلەن سۆھبەت ئۈزۈلۈپ قالدى ھەمدە سوڭ زېۋېننىڭ ئورنىغا ۋاڭشىجې موسكۋاغا كېلىپ، 8- ئاينىڭ 7- كۈنىدىن تاكى 14- كۈنىگىچە تۆت قېتىم ستالىن بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزدى. درامماتىك نۇقتا شۇكى، سوڭ زېۋېن سۆھبەتنى تاشلاپ، جۇڭگوغا قايتقاندىن كېيىن شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئارمىيىسىنىڭ فاتىي لېسكىن باشچىلىقىدىكى شىمالىي فرونت قىسىملىرى تارباغاتاي ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قوزغاپ، ئىلگىرى كېيىن دۆربىلجىنى ۋە 7- ئاينىڭ 31- كۈنى چۆچەكنى ئىشغال قىلىپ، پۈتۈن تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ ئازاد بولغانلىقىنى جاكارلىدى .

ئوتتۇرا يۆلۈنشتىكى قىسىملار جىڭ ۋە شىخو ئەتراپىدىكى گومىنداڭ مۇداپىئە نۇقتىلىرىغا ھۇجۇم قوزغاپ، گومىنداڭ كۈچلىرىنى جىڭ ۋە شىخو شەھەرلىرىگە قاپسۇۋالدى. قىسقىسى مىللىي ئارمىيىنىڭ ھۇجۇملىرى تېخىمۇ شىددەتلىك تۈس ئالدى. غۇلجىدىكى ستالىننىڭ بىۋاسىتە ۋەكىللىرى ھېسابلىنىدىغان 2- نومۇرلۇق ئۆيىنىڭ باشلىقلىرى يەنى جۇمھۇرىيەتنىڭ ھەربىي-سىياسى مەسلىھەتچىلىرى گېنېرال مايور ئېگناروپ بىلەن گېنېرال لېيىتېنانت لانفاڭ رەئىس جۇمھۇر ئەلىخان تۆرىنىڭ ياردەم تەلەپلىرىنى بىجا كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭ بارلىق شوئارلىرىنى ۋە سىياسىي تەدبىرلىرىنى ھىمايە قىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىستلار پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بۇيۇرسى 1945- يىلى 6- ئايدا يىغىن چاقىرىپ، مىللىي ئارمىيىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن 500 نەپەر قىزىل ئارمىيە ئوفىتسېرى، 2000 جەڭچى ئەۋەتىش ھەققىدە مەخسۇس قارار چىقاردى. (49) بۇ قاراردىن كېيىن ئىچكى ئىشلار رەھبىرى بېرىيانىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرى مولوتوۋقا يوللىغان مەخسۇس مەلۇمات خېتىدە « شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ قوزغىلاڭ ھەرىكەتلىرىگە قاتنىشىش ئۈچۈن قىزىل ئارمىيە سېپىدىن ئاجرىتىلغان ئوفىتسېر ۋە جەڭچىلەرنى ئەۋەتىش ئەمەلگە

ئاشۇرۇلدى» دەپ كۆرسىتىلگەن(51). بۇ چاغدا يەنە زور مىقداردا ئېغىر-يېنىك قورال-يارقىلار ۋە ئوق دورىلار مىللىي ئارمىيىگە بېرىلگەن بولۇپ، ئەلخان تۆرىنىڭ 1945-يىلى ماي ئېيىدا موسكۋا رەھبەرلىرىگە يازغان خېتىدىكى ياردەم تەلەپلىرىگە جاۋابەن سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى يۇقىرىقىدەك ياردەملەرنى كۆرسەتكەن ئىدى(52) مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىغا ياردەم بېرىش ئىشلىرىغا ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىمۇ جەلىپ قىلىنغان بولۇپ، ئارخىپلاردىن ئاشكارىلىنىشىچە، ئوزبېكىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى مىنىستىرلار كابىنېتىنىڭ رەئىسى ئابدۇراخمانوپ ئىچكى ئىشلار مىنىستىرى بېرىيادىن ئۆزىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى مالىيە مىنىستىرلىقىغا يازغان مالىيە خامچوت ئىلتىماسىنى تەستىقلاشنى قوللاشنى تەلەپ قىلغان. ئۇ بۇ ئىلتىماسقا "ئوزبېكىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتىنىڭ 1946-يىلىدىكى خامچوتقا شىنجاڭدا ئېلىپ بارىدىغان ھەرىكەتلىرىگە كېتىدىغان چىقىملار ئۈچۈن بەش مىليون رۇبلى پۇل قوشۇپ بېرىش" تەلەپ قىلىنغان(53). ئەلۋەتتە، تارىخىي شەھىدلارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، سوۋېت ئىتتىپاقى ئەينى ۋاقىتتا شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىگە بەرگەن ھەربىي ياردەملىرى ئۈچۈن مەزكۇر جۇمھۇرىيەتتىن زور مىقتاردا تۆلەم ئالغان بولۇپ، جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتى ھەر بىر ئېغىر-يېنىك قوراللار ۋە ئوق دورىلار ۋە باشقا ئەسلىھەلەر ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقىغا مەلۇم مىقتاردا چارۋا مال، ئاشلىق ئۆتكۈزۈپ تۇرغان(54). ئەمما، بۇ بەزىبىر چەكلىك بولۇپ، موسكۋانىڭ ھەربىي تېخنىكا، ھەربىي قوماندانلىق ۋە باشقا ماددىي ھەم مەنىۋى تەرەپلەردىكى ياردەملىرى يەنىلا مۇھىم رول ئوينىغان. تارىخىي ئارخىپلاردىن ئاشكارىلىنىشىچە، ھەتتا دۆربىلجىننىڭ ئېلىنىشىغا بىۋاسىتە موسكۋادىكى ئىچكى ئىشلار قىسىملىرىنىڭ قوماندانى بۇيرۇق قىلغان. دېمەك، موسكۋا گەرچە يالتا كېلىشىمىدە ئۆز كۆزلىگەن مەنپەئەتلىرىگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن بۇ مەسىلىدە ئېنىق كېلىشىم ھاسىل قىلىنغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ يالتا كېلىشىمىگە ئاسان كۆنمەيدىغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى قوللاشنى داۋاملاشتۇرۇپلا قالماستىن مىللىي ئارمىيىنىڭ ھەربىي ئۇرۇشىنى جۇڭگو دائىرىلىرىنىڭ يالتا كېلىشىمىدىكى ماددىلارغا تېزىرەك ماقۇل بولۇشى ئۈچۈن پايدىلانغان خالاس. ستالىن 1945-يىلى 9-ئىيۇل كۈنىدىكى جۇڭگو ۋەكىلى بىلەن ئۆتكۈزگەن سۆھبىتىدە ئىلى ئىنقىلابى مەسىلىسىدە توختىلىپ، بۇنىڭدىن كېيىن "شەخسلەرنىڭ قورال ياراق توشۇشنى توختىتىدىغانلىقى ھەمدە چېگرىنى قامال قىلىدىغانلىقى"نى بىلدۈرۈپ(55)، ئۆزىنىڭ شىنجاڭدىن كۈتىدىغان باشقىچە نىيىتى يوقلىقىنى ئىپادە قىلدى. ئەمما بۇ چاغدا، جۇڭگو بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئارىسىدا تېخى كېلىشىم تۈزۈلمىگەن بولۇپ، پەقەت ئىككى تەرەپ قول قويغان كېلىشىملا ستالىننى خاتىرجەم قىلالايتتى ھەمدە ئۇنىڭ ئېرىشكەن مەنپەئەتلىرى كاپالەتكە ئىگە بولغان بولاتتى. شۇڭا، تاكى كېلىشىم تۈزۈلگىچە بولغان ئارىلىققىچە ئىلى مىللىي ئارمىيىسى ھۇجۇملىرىنى

داۋاملاشتۇرۇپ، جىڭ - شىخو لېنىيىلىرىدىكى گومىنداڭ قوشۇنلىرىغا كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇم قوزغىدى. شىمالىي فرونتتىكى قىسىملار بولسا، چۆچەك ۋە ئالتاي تەرەپلەرگە يۈرۈش قىلىپ، جاڭ كەيشى ھۆكۈمىتى ستالىننىڭ شەرتلىرىگە قوشۇلۇشنى ئارقىغا سۈرگەنسە ۋە ياكى قارشىلىق بىلدۈرگەنسە مىللىي ئارمىيە قوشۇنلىرى شىددەت بىلەن ئىلگىرىلەشنى داۋاملاشتۇرۇپ، جۇڭگو ھۆكۈمىتىدە "پۈتۈن شىنجاڭ قولىدىن كېتىدىغان بولدى" دېگەندەك خەۋىپسىزلىقنى پەيدا قىلىپ، بۇ ئۇلارنىڭ ستالىن ئوتتۇرىغا قويغان تەكلىپلەرنى قوبۇل قىلىش سۈرئىتىنى تېزلىتىش رولىنى ئويناتتى. ئەمما، مۇستەقىللىق دەپ جېنىنى پىدا قىلىۋاتقان ئۇيغۇر جەڭچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىسسىق قانلىرىنىڭ ئۇيغۇر دىيارىدىن بەش مىڭ كىلومېتىر يىراقتىكى كرېمىل سارىيىدا ئولتۇرغان ستالىننىڭ ئىستراتېگىيىلىك پىلانى ئۈچۈن تۆكۈلۈۋاتقانلىقىنى ھېچ سەزمىگەن ئىدى. مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ مۇنداق شىددەت بىلەن ئەۋجى ئېلىپ، ئۇنىڭ پۈتۈن ئۇيغۇر ئېلىدە كېڭىيىۋاتقانلىقى، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھەرقەدەمدە غەلبە قىلىپ، گومىنداڭ قوشۇنلىرىنىڭ مەغلۇپ بولۇۋاتقانلىقى ھەمدە قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئارقىسىدا قۇدرەتلىك دۆلەت سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەيۋە بىلەن تۇرغانلىقىنى سەزگەن جاڭ جېشى ستالىننىڭ شەرتلىرىگە كۆنمەي مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ئاخىرى چۈشىنىپ يەتتى. بۇ يەردە ئۇنى ئەڭ بىئارام قىلغان مەسىلە يالتا كېلىشىمىدىكى "موڭغۇلىيىنىڭ مەۋجۇت ھالىتىنى ساقلاش" بولۇپ، بۇ جۇڭگو ھۆكۈمىتى موڭغۇلىيىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىشى دېگەنلىك ئىدى. ستالىن مانا بۇ مەسىلىدە گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە قەتئىي يول قويمىدى.

8-ئاينىڭ 8-كۈنلىرىدىن 15-كۈنىگىچە، باي، ئاقسۇ كونا شەھەر ئازاد بولدى. 8-ئاينىڭ بەشىدا تاشقورغان قوزغىلاڭچىلىرى ئۇ جايدىكى دۈشمەننى يوقىتىپ، تاشقورغان ۋالىي مەھكىمىسىنى قۇردى. ئارقىدىنلا ئالتاي ئازاد بولدى. نەتىجىدە، جاڭ كەيشى ستالىننىڭ شەرتلىرىگە ماقۇل بولۇشنى ئارقىغا سوزغانسىرى شىنجاڭ ۋەزىيىتىنىڭ ئۆزى ئۈچۈن پايدىسىز بولىدىغانلىقى، بەلكى موڭغۇلىيەلا ئەمەس يەنە شىنجاڭدىنمۇ ئايرىلىپ قېلىش ئېھتىماللىقى بارلىقىنى تونۇپ يېتىپ (56)، ئىككى دۆلەت ئارىسىدا شەرتنامە ئىمزالاشقا رازى بولدى ھەمدە 1945-يىلى 14-ئاۋغۇست كۈنى موسكۋادا "سوۋېت-جۇڭگو دوستلۇق، ئىتتىپاقلىق شەرتنامىسى"نى رەسمىي ئىمزالاندى. بۇ شەرتنامىگە ئائىت ئالماشتۇرۇلغان قوشۇمچە ھۆججەتلەردە گومىنداڭ تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ بولسا، "شىنجاڭدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر توغرىسىدا، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن جۇڭگو ھۆكۈمىتى دوستلۇق ئىتتىپاقلىق شەرتنامىسىنىڭ 5-ماددىسىدا ئېيتىلغاندەك جۇڭگونىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىش نىيىتىمىز يوقلىقىنى بىلدۈرمىز" دەپ بىلدۈردى (58).

لېكىن شۇنى ئەسكەرتىش كېرەككى، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ھېچقاچان رەسمىي

رەۋىشتە ئۆزىنىڭ ئىلى ئىنقىلابىنى قوللىغانلىقى ۋە ئۇنىڭغا ھەربىي جەھەتتىن ياردەم بەرگەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغان ئەمەس. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىلىدىكى بارلىق پائالىيەتلىرى مەخپىي رەۋىشتە ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، بۇ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ۋە خەلقارا جەمىيەتتىن سىرت تۇتۇلغان بولغاچقا، ھەر قانداق بىر خەلقارالىق سورۇندا موسكۋا ئۆزىنىڭ شىنجاڭدىكى قوزغىلاڭلار بىلەن مۇناسىۋىتى يوقلىقىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن ئىدى. شۇڭا، ئىلى ئارمىيىسى “ سوۋېت-جۇڭگو دوستلۇق ئىتتىپاقلىق شەرتنامىسى ” ئىمزالىنىپ بولغاندىن كېيىنمۇ جىڭ ۋە شىخوغا قاراتقان ھۇجۇملىرىنى توختاتماي، تاكى مەزكۇر شەرتنامە ئىمزالىنىپ، ئۈچ ھەپتە ئۆتكىچە يەنى مىللىي ئارمىيە 9- ئاينىڭ 6- ۋە 7- كۈنلىرى ئىلگىرى كېيىن جىڭ ھەم شىخونى ئازاد قىلىپ، ماناس دەرياسى بويىغا يېتىپ كەلگەنگە قەدەر ھۇجۇملىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ، پەقەت جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ مەيدانغا چىقىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن مىللىي ئىنقىلابچىلار بىلەن ياراشتۇرۇپ قويۇشنى تەلەپ قىلىشقا مەجبۇر قىلدى. 11- سېنتەبىر كۈنى ئۈرۈمچىدىكى جۇڭگو دىپلوماتىيە ئەمەلدارى ئۈرۈمچىدىكى سوۋېت كونسۇلى يېۋسېيىپ بىلەن كۆرۈشىپ، ياراشتۇرۇشنى تەلەپ قىلغاندىن كېيىن (59)، موسكۋا رەسمى تۈردە ئىككى تەرەپنى ياراشتۇرغۇچى سالاھىيىتى بىلەن ئاشكارا مەيدانغا چۈشتى، (60) ئومۇمەن، ئىلى ئىنقىلابچىلىرىنىڭ ئارقىسىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تۇرغانلىقىنى ئەينى ۋاقىتتا موسكۋا دائىرىلىرى ئېتىراپ قىلىنغان بىلەن ئەمما، ئامېرىكا، ئەنگىلىيە ھۆكۈمىتى جۈملىدىن جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا ئىشەنمىدى. شۇڭا جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا دىپلوماتىيىلىك مەسىلە نۇقتىسىدىن قارىدى. جۇڭگو گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ نەزىرىدە سوۋېت ھۆكۈمىتىسىز ئىلى مەسىلىسىنى ھەل قىلغىلى بولمايتتى. ئىلى ئارمىيىسىنىڭ «سوۋېت-جۇڭگو دوستلۇق ئىتتىپاقلىق شەرتنامىسى» ئىمزالىنىپ بولغاندىن كېيىنمۇ جىڭ ۋە شىخوغا قاراتقان ھۇجۇملىرىنى توختاتمىغانلىقى شۇنىڭدەك ماناس دەرياسى بويىغا قىستاپ كېلىشى ھەمدە جەنۇبتا ئاقسۇ ئەتراپىدىكى ۋە تاشقورغان ئەتراپىدىكى جەڭلەرنىڭ داۋاملىشىۋېرىشى يەنىلا بىر تەرەپتىن موسكۋانىڭ ئۆزىنىڭ بۇ ئىنقىلاب بىلەن مۇناسىۋىتى يوقلىقىنى جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە ئىسپاتلاپ بەرمەكچى بولغىنى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن موسكۋا ئارىسىدا شىنجاڭ مەسىلىسىنىڭ ئۇنچىۋالا ئاسان تۈگىمەيدىغانلىقىنى، بەلكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بۇ جايدا يەنىلا ئۆز تەسىرىنى ساقلايدىغانلىقىنى كۆرسىتىش بولسا كېرەك. ئومۇمەن، يالتا كېلىشىمىدا ئالدىن بەلگىلەنگەن سوۋېت - جۇڭگو دوستلۇق شەرتنامىسىنىڭ تۈزۈلۈشىدىن كېيىن موسكۋا شىنجاڭ سىياسىي ئىستراتېگىيىسىنىڭ يېڭى باسقۇچىنى باشلاپ، مىللىي ئارمىيىنى ماناس دەرياسىدا بويىدا توختىتىپ قويۇپ، شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنى گومىنداڭ مەركىزى ھۆكۈمىتى بىلەن تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈشكە قىستىدى. يالتا كېلىشىمىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن دوستلۇق شەرتنامىسى ئىمزالاش قارارى ئەمەلىيەتتە «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» نىڭمۇ

تۇرۇش توختىتىپ، جۇڭگو مەركىزى ھۆكۈمىتى بىلەن بىتىم تۈزۈش ۋەقەسىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئاساس بولدى .

تىنچلىق بىتىم ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن تاكى-1949 يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ستالىن ھۆكۈمىتى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا نىسبەتەن يەنە باشقىچە ئىستراتېگىيە قوللانغان بولۇپ، موسكۋا گەرچە ئەلخان تۆرىنى ئېلىپ كېتىپ، بىرلەشمە ھۆكۈمەتنى مەيدانغا چىقارغان ھەمدە ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق كېيىنكى رەھبەرلىرىنى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى دېگەن نامنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر قىلغان. سەيدۇللا سەيفۇللايېۋنىڭ بايان قىلىشىچە، بىتىمدىن كېيىن جۇمھۇرىيەت نامى ئەمەلدىن قېلىپ، «شەرقىي تۈركىستان ئىلى ۋىلايىتى»، «شەرقىي تۈركىستان تارباغاتاي ۋىلايىتى»، ئالتاي ۋىلايىتى دېگەندەك ناملار ئىشلىتىلگەن. موسكۋا بەزى بىر ئازاد ئۈچ ۋىلايەتنىڭ يەنىلا بىر گەۋدە سۈپىتىدە مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى قوللىدى .ئەمما، موسكۋا يەنىلا ئۈچ ۋىلايەتكە بولغان كونتروللۇقنى قولدىن بەرمىگەن بولۇپ، سوۋېت رازۋېتكىسى مەخپىي رەۋىشتە پەقەت گومىنداڭ ئەسكەرلىرىدىن ئولجا ئالغان قوراللار بىلەن قوراللانغان مىللىي ئارمىيىنى ۋە ھۆكۈمەتنى داۋاملىق نازارەت قىلىپ تۇردى. ئەلخان تورىگە مەسلىھەتچىلىق قىلغان 2-دوم باشلىقى گېنېرال ئېگناروپ تاكى 1949-يىلىنىڭ كۈز پەسلىگىچە قورغاستىكى سوۋېت رازۋېتكا ئورگىنىدا تۇرۇپ، ئىلىنىڭ ھەربىي-سىياسى ۋەزىيىتىنى كونترول قىلىپ تۇرۇشنى داۋاملاشتۇردى.(61) ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق ئىلى ئىنقىلابچىلىرى خۇددىي ئەلخان تۆرە قاتارلىقلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ گومىنداڭ جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ ئارىسىدىكى دىپلوماتىك سورۇنلارنىڭ قۇربانى بولۇۋاتقانلىقىنى پەقەت ئەڭ ئاخىرقى پەيتلەردىلا سەزگىنىدەك ئۇلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ تەقدىرلىرىنىڭ ستالىن بىلەن لىئۇشاۋچى ئارىسىدىكى 1949-يىلى 7-8-ئايلاردىكى سۆھبەتلەردە بېكىتىلگەنلىكىنى سەزمەي قالغان ئىدى. ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئازادلىقىنى ئەينى ۋاقىتتىكى دۇنيادىكى ئەڭ قۇدرەتلىك دۆلەتلەرنىڭ بىرى بولغان سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ رەھبىرى ستالىننىڭ قوللىشىسىز ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولمايدۇ دەپ قارىغان ھەمدە ئۇنىڭغا ئۈمىد باغلىغان كۆپلىگەن سىياسىي ئەربابلار ھەمدە ھەممىلا يەرگە ئېسىلىپ تۇرغان ئاي يۇلتۇزلۇق جۇمھۇرىيەت بايراقلىرى ۋە «شەرقىي تۈركىستاننىڭ مۇستەقىللىقى ئۈچۈن ئالغا» دېگەن خەتلەر يېزىلغان ھەربىي بايراقلارنى كۆتۈرگەن مىللىي ئارمىيىنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا قاراپ، يەنىلا ستالىندىن ئۈمىد كۈتكەن خەلق ئۆزلىرىنىڭ تەقدىرىنىڭ ئەمەلىيەتتە موسكۋا سېھرىگەرلىرى تەرىپىدىن پىچىلىپ بولۇنغانلىقىنى ئوخشاشلا سەزمەي قالغان ئىدى. شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ ئاخىرقى تەقدىرىنى ئاللىقاچان بېكىتىپ بولغان بولۇپ، ستالىن 1949-يىلى 30-يانۋار كۈنى مىكويانىنى مەخپىي تۈردە جۇڭگو كوممۇنىستلىرى بىلەن جۇڭگودا كوممۇنىستلار ھاكىمىيەتكە

چىققاندىن كېيىنكى ۋەزىيەت جۈملىدىن سوۋېت-جۇڭگو مۇناسىۋەتلىرى ۋە باشقا بىر قاتار سىياسىي مەسىلىلەرنى مۇزاكىرە قىلىش ئۈچۈن ماۋزېدۇڭنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى شىبەيىغا ئەۋەتتى. 8-فېۋرالغىچە بولغان 8 كۈنلۈك سۆھبەت جەريانىدا ئەلۋەتتە ، شىنجاڭ مەسىلىسىمۇ مۇزاكىرە قىلىندى. مىكويان ئۆزىنىڭ شىبەيىو زىيارىتى ھەققىدىكى ھېساۋات دوكلاتىدا مۇنداق دەپ يازغان؛

« ماۋزېدۇڭنىڭ بىزنىڭ شىنجاڭغا قاراتقان مەقسىتىمىزگە نىسبەتەن گۇمانى بولغان. ئۇ ، شىنجاڭنىڭ ئىلى ۋىلايىتىدە ئۈرۈمچى ھۆكۈمىتىگە بويسۇنمايدىغان مۇستەقىللىق ھەرىكىتى مەۋجۇت ۋە ئۇ يەردە كوممۇنىستلار پارتىيىسى مەۋجۇت-دېدى. ئۇ يەنە، 1945-يىلى چوڭچىڭدا باي چوڭشى بىلەن ئۇچراشقاندا ئىلى ۋىلايىتىدىكى يەرلىك قوزغىلاڭچىلار سوۋېت ئايروپىلانلىرى، تانكىلىرى ۋە زەمبىرەكلىرى بىلەن قوراللانغانلىقىنى سۆزلەپ بەرگەن دېدى، مەن ئۇنىڭ بىزنىڭ شىنجاڭ خەلقلىرىنىڭ مۇستەقىللىق ھەرىكىتىلىرىنىڭ ئارقىسىدا تۇرمايدىغانلىقىمىزنى، ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە شىنجاڭ زېمىنىگە نىسبەتەن ھېچقانداق زېمىن تەلپىمىز يوقلىقىنى، بەلكى شىنجاڭنىڭ جۇڭگونىڭ تەركىبىگە كىرىشى لازىم دەپ ھېسابلايدىغانلىقىمىزنى قەتئىي ھالدا بىلدۈردۈم».(62)

مىكويان يەنە ئۆزىنىڭ 1949-يىلى 4-فېۋرال كۈنى شىبەيىودىن ستالىنغا يوللىغان تېلېگراممىسىدا ماۋزېدۇڭغا سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ كەلگۈسىدىكى مىللىي سىياسىتى ھەققىدىكى تەكلىپلىرىنى يەتكۈزۈپ قويغانلىقىنى ئېيتقان. ئۇ ، مۇنداق دەپ يازغان .

« مەن ماۋزېدۇڭغا بىزنىڭ مەركىزىي كومىتېتىمىزنىڭ جۇڭگو كوممۇنىستلىرىغا مىللىي مەسىلىدە ئاز سانلىق مىللەتلەرگە ھەددىدىن زىيادە مۇستەقىللىق بەرمەسلىكىنى شۇنىڭ بىلەن بىرگە جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ ھاكىمىيەتكە چىقىشىغا باغلىق جۇڭگو دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ ئازلاپ كەتمەسلىكىنى ، ئاز سانلىق مىللەتلەرگە مۇستەقىللىق ئەمەس ، بەلكى ئاپتونومىيە بېرىشنى تەۋسىيە قىلىدىغانلىقىنى مەلۇم قىلدىم. ماۋزېدۇڭ بۇ جاۋابقا خوش بولۇپ كەتتى. ئەمما، ئۇنىڭ چىرايىدىن ئۇنىڭ ھېچ كىمگە مۇستەقىللىق بەرمەيدىغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇراتتى».(63)

مانا بۇ يالتا كېلىشىمى تۈزۈلگەن فېۋرال ئېيىدىن تۆت يىل ئۆتكەندىن كېيىنكى فېۋرالدا ستالىننىڭ غۇلجىدىكى ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق رەھبەرلەردىن ۋە موسكۋاغا ئىشەنگەن ساددا خەلقىن خۇپيانە تۇتۇلغان ، ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي تەقدىرىگە ئائىت ئۇزۇل-كېسىل قارار بولۇپ، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار ئەنە شۇ قارار ماۋزېدۇڭغا بىلدۈرۈلۈپ، تەخمىنەن سەككىز ئايلا ئۆتكەندىن كېيىن ستالىن باشلىق كرىمىل رەھبەرلىرى مەخسۇس تەمىنلىگەن ئايروپىلان بىلەن ئۇچۇپ (-بەلكى شۇنداقتۇ؟) سوۋېت ئىتتىپاقى تېررىتورىيىسىدىكى چىتا شەھىرى يېنىدا ھادىسىگە

ئۇچرىدى. ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلارنىڭ جەستى ستالىن بىلەن ماۋزېدۇڭ ئارىسىدا «سوۋېت-جۇڭگو دوستلۇق، ئۆزارا ھەمكارلىق شەرتنامىسى» تۈزۈلۈپ بولغاندىن كېيىن، ئەخمەتجان قاتارلىقلار غۇلجىدىن كېتىپ تەخمىنەن 6 ئايدىن كېيىن ماۋزېدۇڭ بىلەن بىرگە موسكۋادىكى دىپلوماتىيە سورۇنىغا ئىشتىراك قىلغان سەيفىددىن ئەزىز تەرىپىدىن غۇلجىغا ئېلىپ كېلىنىپ، سەيفىددىن، دېڭىلچۈن ۋە 1944-يىلىدىكى غۇلجا قوزغىلىڭىغا باشتىن ئاخىرى قول تىققان، كېيىن ئەلخان تۆرىنى ئېلىپ كېتىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان غۇلجىدىكى سوۋېت كونسۇل داباشىن قاتارلىق ئۈچ كىشىلىك ھەيئەتنىڭ رەھبەرلىكىدە دەپنە قىلىندى. مانا بۇ چوڭ شاھىيات تاختىسىدىكى ئاجايىپ قىسمەتلەرنىڭ داۋامى ئىدى .

چوڭ شاھمات تاختىسىدىكى قىسمەتلەر - ئەڭ يېڭى قىسمى

1. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇيغۇرلارغا قاراتقان ئاپتونومىيە سىياسىي تەكتىكىسى

2) سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇيغۇر ئاپتونومىيىسى ۋە كۆزلىگەن مەقسىتى

يېقىندا قازاقىستان پرېزىدېنت ئارخىپىدا ساقلىنىۋاتقان قازاقىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى تەۋەسىدە ئۇيغۇر ئاپتونوم ئوبلاستىنى قۇرۇشقا ئائىت موسكۋاغا يوللانغان بىر پارچە لايىھە دوكلاتى ئاشكارىلاندى .

بۇ دوكلات 1947-يىلى 2-ئايدا تەييارلانغان بولۇپ، قايسى كۈن ئىكەنلىكى ئېنىق ئەمەس، مەزكۇر دوكلات قازاقىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى كومپارتىيىسىنىڭ بىرىنچى سېكرىتارى شاھىمەتوۋ تەرىپىدىن ئىمزالانغان بولۇپ، بۇ سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزى كومىتېتىدىكى مەسئۇل خادىم ن.س. پاتولىچېۋقا ئويالانغان (1) .

دوكلاتنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا قازاقىستان تەۋەسىدە ئۇيغۇر ئاپتونوم ئوبلاستىنى قۇرۇشنى ئالدى بىلەن قازاقىستان كومپارتىيىسى قارار قىلغان ھەمدە ئۇنىڭ لايىھىسىنى تۈزگەن بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزى كومىتېتىدىن بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش تەلەپ قىلىنغان .

دوكلاتتا كۆرسىتىلىشىچە، قۇرۇلماقچى بولغان ئۇيغۇر ئاپتونوم ئوبلاستىغا قازاقىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتىنىڭ تالدى قورغان ئوبلاستىنىڭ پانفېلوۋ، ئۆكتەبىر رايونلىرى، ئالمۇتا ئوبلاستىنىڭ چىلەك، ئەمگەكچى قازاق، ئۇيغۇر، نارىنقۇل، كېگەن رايونلىرى كىرگۈزۈلۈشى، پانفېلوۋ شەھىرىنى (يەركەت شەھىرىنى) ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ مەركىزى قىلىش بېكىتىلگەن شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن جايلاردا ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ 23 مىڭ ئەتراپىدا ھەمدە شۇ جايدىكى پۈتۈن ئاھالىنىڭ 20 % نى تەشكىل قىلىدىغانلىقى چۈشەندۈرۈلگەن . (2)

مانا بۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۆز تېررىتورىيىسىدىكى ئۇيغۇرلارغا ئاپتونومىيىلىك ھوقۇق بېرىش مەسىلىسى ھەققىدىكى ھازىرغىچە ئاشكارا بولغان تۇنجى رەسمىي ھۆججىتى بولۇپ، مەزكۇر لايىھە دوكلاتىغا قازاقىستان كومپارتىيىسىنىڭ بىرىنچى سېكرىتارىنىڭ ئىمزا قويۇشى، بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاپتونومىيە مەسىلىسىنىڭ ئالدى بىلەن موسكۋادىكى كومپارتىيە مەركىزىي كومىتېتى تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا چىقىرىلىپ، كېيىن ئۇنى ئۇيغۇرلار زىچ ئولتۇراقلاشقان قازاقىستانغا چۈشۈرۈپ بېرىلگەنلىكى، يۇقىرىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن قازاقىستان كومپارتىيىسىنىڭ دەسلەپكى قەدەمدە مەزكۇر ئۇيغۇر ئاپتونوم ئوبلاستىنى قۇرۇش لايىھىسىنى تۈزۈپ چىققانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. قازاقىستان كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى ئۇيغۇر ئاپتونوم ئوبلاستىنى قۇرۇشنىڭ زۆرۈرىيىتى مەسىلىسىدە توختىلىپ، ئۇنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى سىياسىتى بىلەن باغلاپ شەرھلەيدۇ. (3)

بىرىنچى نۇقتا سۈپىتىدە قازاقىستان جۇملىدىن سوۋېت ئىتتىپاقى ھەم ئۇنىڭ سىرتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا بولغان ھۆرمىتىنى ئاشۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ئوبرازىنى تىكلەش ئارقىلىق سوۋېت تېررىتورىيىسىنىڭ ئىچكى-تاشقى قىسمىدىكى ئۇيغۇر مىللەتچىلىكى ھەمدە سوۋېتكە قارشى كەيپىياتلارغا زەربە بېرىشتىن چىقىش قىلىنغان بولۇپ، بۇ نۇقتا مۇنداق چۈشەندۈرۈلگەن :

"قازاقىستاندا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مىللىي بىرلىك ۋە مىللىي مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇشقا بولغان ئىنتىلىش ناھايىتى كۈچلۈك تەرەققى قىلغان. قازاقىستان ئۇيغۇرلىرىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇلار ئەشۇ ئىسمى ئاتالغان جايلاردا ئۆز مىللىي ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلىغان ھالدا نىسبەتەن توپلىشىپ ياشايدۇ، ئۇيغۇر ئاپتونوم ئوبلاستىنى قۇرۇش، شەكلى مىللىي، مەزمۇنى سوتسىيالىستىك ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئاكتىپ گۈللىنىشىنى قوزغايدۇ. ئۇيغۇر مىللىي كادىرلىرىنىڭ پارتىيە ۋە سوۋېت ئورگانلىرىغا كىرىشىنى، ئۇيغۇر كادىرلىرى ئارىسىدىكى سىياسىي خىزمەتلەرنى ياخشىلايدۇ ھەمدە بىزدە ۋە چەت ئەلدىكى سوۋېتكە قارشى تەشۋىقاتلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ

تەڭ باراۋەرلىك ھوقۇقلىرىنىڭ كىچىكلىتىلگەنلىكىگە تايىنىلغان ۋە ئۇيغۇرچە گېزىتلارنىڭ چىقىشتىن توختىتىلىشى ، ئۇيغۇر مەكتەپلىرىنىڭ يېپىلىشى پاكىت قىلىپ كۆرسىتىلگەن ، ئۇيغۇر مىللەتچىلىك ئېلېمېنتلىرىغا قاتتىق زەربە بېرىدۇ. "(4)

دوكلاتتا سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ئاپتونوم ئوبلاست قۇرۇپ بېرىشنىڭ 1944-يىلى باشلانغان ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرى ھەم باشقا رايونلاردىكى مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى، جۈملىدىن قۇرۇلماقچى بولغان ئۇيغۇر ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىنىڭ مەركىزى ئىلى بىلەن بىۋاسىتە چېگرىلىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىش ئارقىلىق، مەزكۇر قۇرۇلماقچى بولغان ئوبلاستنىڭ موڭغۇلىيەنىڭ "شىنجاڭ سىياسىتى" ھەم جۇڭگو سىياسىتىدە مۇھىم رول ئوينايدىغانلىقى تەكىتلەنگەن .

قازاقىستان كومپارتىيىسىنىڭ بىرىنچى سېكرىتارى شايەخمەتوۋ ئىمزا قويغان مەزكۇر لايىھە دوكلاتىنىڭ ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى نۇقتىسى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئاسىيا سىياسىي ئىستراتېگىيىسىنى روشەن كۆرسىتىپ بەرگەن بولۇپ، مەزكۇر نۇقتا مۇنداق ئىپادە قىلىنغان: "مەزكۇر ئوبلاست قۇرۇلماقچى بولغان رايوننىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۈنۈملۈك بولىدۇ ۋە ئۇنى تېزلىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇنىڭ مۇھىملىقى شۇ يەردىكى، ئۇيغۇر ئوبلاستى جۇڭگودىكى مۇسۇلمانلارنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ مەنبەسى ھېسابلىنىدىغان شىنجاڭنىڭ ئىلى رايونى بىلەن چېگرىلىنىدۇ .

ئۈچىنچىدىن ، ئۇيغۇر ئوبلاستىنىڭ قۇرۇلۇشىنىڭ شىنجاڭدىكى ئۈچ مىليون ئۇيغۇر ئاممىسىنىڭ ياخشى ئىنكاسىنى قوزغىشى شۈبھىسىز ھەم ئۇلارنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا تېخىمۇ زور دەرىجىدە مايىل بولغان ھالدا ئاكتىپلاشتۇرىدۇ. " ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى نۇقتا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ نېمە ئۈچۈن ئىلى ئىنقىلابىغا ياردەم بېرىشى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، موڭغۇللارنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنى قوللىشى ۋە ئۇنىڭغا ياردەم بېرىشى تۈپ جەھەتتىن ئالغاندا،

ئۇيغۇرلارنىڭ مەنپەئەتىدىن ئەمەس بەلكى، موسكۋانىڭ ئۆزىنىڭ خۇسۇسىي دۆلەت مەنپەئەتىدىن چىقىش قىلىنغانلىقى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقىي چېگرالىرىدا يۈز بېرىۋاتقان خەلق ئىنقىلابلىرى قانداق خاراكتېرنى ئېلىشتىن قەتئىي نەزەر ئەگەردە سوۋېت ئىتتىپاقىغا دۈشمەنلىك ئىدىيىسى بىلەن ئەمەس، بەلكى مايىللىق ئىدىيىسى بىلەن پەيدا بولسا ۋە راۋاجلانسا ئۇنى قوللايدىغانلىقى ھەتتا ئۇنى موسكۋانىڭ سىياسىي ئىستراتېگىيىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشنى ئۈمىد قىلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 30-يىللاردىكى ئۇيغۇر ئىنقىلابى جەريانىدا ئېزىلگەن خەلق ئۇيغۇرلارنى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى كەيپىياتتىكى شەخسلەردىن تەركىپ تاپقان قەشقەردىكى ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنى ئەمەس، بەلكى ئەزگۈچى مىلتارىست شېڭ شىسەينى قوللىشى، مەنچىڭ سۇلالىسىدىن مۇستەقىللىق جاكارلىغان، ئەمما كېيىن بېيجىڭ ھۆكۈمىتى بىلەن يارىشىشنى خالىغان، سوۋېتكە قارشى موڭغۇل روھانىي، كىنەزلىرىنى ئەمەس، ئەكسىچە، سوۋېت رۇسىيىسىگە ئۆزىنىڭ سادىقلىقىنى جاكارلىغان كوممۇنىستىك ئىدىيىدىكى سۇخباتورنى قوللىغانلىقى ۋە باشقا كۆپلىگەن مىساللار پىكرىمىزنى قۇۋۋەتلەيدۇ.

ھەقىقەتەن، ئىلى ئىنقىلابى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۆتكەن ئەسرنىڭ 40-يىللىرىدىكى جۇڭگوغا قاراتقان تاشقى سىياسىي سىياسىي ئىستراتېگىيىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، موسكۋا ئىنقىلابىنىڭ قوزغىلىشىدىن تارتىپ تاكى ئاخىرلىشىپ، ئۆلكىدە جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ تىكلەشكە قەدەر ئالتە يىل جەريانىدا مۇھىم رول ئويناش بىلەن مەزكۇر جەرياندا مەۋجۇت بولغان سىياسىي كۈچلەر يەنى ئىلى ھۆكۈمىتى ۋە گومىنداڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى ھەمدە جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ ئۆلكىدە ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلەشكە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسەتتى. 20-ئەسرنىڭ 50-يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئۇيغۇر دىيارىنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي-ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي-مائارىپ تەرەققىيات جەريانىلىرىنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىر دائىرىسىدە بولۇشتىن ئايرىپ چۈشىنىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

(2) سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي تەقدىرىنى قامال قىلغان

تارىخىي پاكىتلار بولۇپمۇ، يېقىنقى يىللاردا ئاشكارىلانغان نەق ئارخىپ ماتېرىياللىرى كۆرسەتتىكى، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ئىلى ئىنقىلابى باشلىنىشتىن ئىلگىرىلا ئىنقىلابقا ھەمدە قۇرۇلغان ھۆكۈمەتكە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرىنى سىڭدۈرۈش، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ رايوندىكى ئوبرازىنى تىكلەپ، خەلق تەسوۋېتكە بولغان مايىللىقنى ئاشۇرۇشقا ئەھمىيەت بەرگەن ئىدى. موسكۋا قازاقىستان، قىرغىزىستان ۋە ئۆزبېكىستان تېررىتورىيىلىرىدە ھەربىي-سىياسىي تەشكىللەش پائالىيەتلىرى ئۇيۇشتۇرغانىدى سىرت يەنە تاشكەنت ۋە ئالمۇتا شەھىرىدە ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنى ئىشقا سېلىپ، "شەرق ھەقىقىتى" ۋە "قازاق ئېلى" قاتارلىق جۇرناللارنى نەشر قىلىپ، ئۇنىڭ ئىلى، تارباغاتاي ۋە باشقا رايونلارغا كىرگۈزگەن (5). بۇ جۇرناللاردا ئۇيغۇرلارنى مۇستەقىللىققە ئۈندەيدىغان ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ مەۋجۇت ھالىتى ھەمدە تارىخىي ئۆتمۈشىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان شۇنىڭدەك سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مىللىي سىياسىتىنى، ئۇيغۇرلار بىلەن قەرىنداش ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلەرغا جۇمھۇرىيەتلىك ئاپتونومىيە ھوقۇقى بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئۆز ئىشلىرىنى ئۆزلىرى باشقۇرۇۋاتقان تەرەققىيات مەنزىرىسىنى تەشۋىق قىلىدىغان ماقالىلار كۆپلەپ ئېلان قىلىنغان بولۇپ، 1943-1944-يىللىرىدا مەزكۇر جۇرناللار ئىلى ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئارىسىغا تارقالغان. مەزكۇر جۇرناللارنىڭ ئاساسلىق تەشكىللىگۈچىلىرى ۋە تەھرىرلىرى ھەم ئاپتورلىرى ئاتاقلىق سوۋېت ئۇيغۇر رەھبىرى ئابدۇللا رۇزىباقىيېفنىڭ ئىسمى ئابدۇمېجىت رۇزىباقىيېف، سىياسىي ئەرباب تۇرسۇن رەھىموف، ۋە ئاتاقلىق شائىر قادىر ھەسەنوف ھەمدە ئاتاقلىق ئۇيغۇر تارىخچىسى ئەرشىدىن ھىدايەتوف ۋە باشقىلار ئىدى (6). سوۋېت ئىتتىپاقىدىن مەخپىي كىرگەن مەزكۇر جۇرناللاردىكى ماقالىلار ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەتچىلىك ئىدىيىلىرىنىڭ كۈچىيىشىگە بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن بولۇپ، مىللىي ئىنقىلاب قاتناشقۇچىلىرىدىن مەسۇمجان زۇلپىقاروف ۋە تۇرسۇن قاھارى قاتارلىق ئەينى ۋاقىتتا

ئۆزلىرىنىڭ بۇ جۇرناللارنى ئوقۇپ، ئۇنىڭدىن بىلىم ئالغانلىقى ۋە گومىنداڭغا قارشى ھېسسىياتلىرىنىڭ تېخىمۇ ئاشقانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ .

سوۋېت ئىتتىپاقى بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئالمۇتا ئەتراپىدا ۋە قىرغىزىستاننىڭ ئىسسىق كۆل بويىدا ۋە باشقا جايلاردا ئىلگىرى كېيىن فاتىخ باتۇر، سەيفۇللايېۋ ھەمدە ئىسسىقئېگ مۇنۇنوپ قاتارلىقلارنىڭ باشلامچىلىقى ھەم قاتنىشىشى ئاستىدا مەخپىي قوراللىق ئەترەتلەر قۇرۇلۇپ، ھەربىي-تەلىم تەربىيە ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، مەزكۇر قوراللىق گۇرۇپپىلارنى ئىنقىلابنىڭ تايانچ قوراللىق كۈچلىرى قىلىشنى بەلگىلىگەن.(7)

سوۋېت ئىتتىپاقى يەنە 1943-يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ستالىن، بېرىيا، مولوتوۋ قاتارلىقلار ئىشتىراك قىلغان مەخسۇس شىنجاڭ مەسلىھەت ئائىتى يىغىنىنىڭ قارارى بويىچە، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجا، چۆچەك قاتارلىق جايلاردىكى كونسۇللىرىغا ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى شېڭ شىسەي ۋە گومىنداڭغا قارشى كەيپىياتلارنى كۆزىتىش ھەم تەشكىللەش ۋەزىپىسى بېرىلگەن ئىدى .

"ئازادلىق" تەشكىلاتىنى قۇرۇش تەكلىپى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىدىكى كونسۇلى داباشىن قاتارلىقلار تەرىپىدىن مەيدانغا چىققان بولۇپ، ئەلخان تۆرە، ئابدۇرەۋۇپ مەخسۇم، سالىھجان باي، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، رەھىمجان سابىر ھاجى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئازادلىق تەشكىلاتىنى ئۇيۇشتۇرىشىدا غۇلجىدىكى سوۋېت دوختۇرخانىسىنىڭ دوختۇرى، ئەمەلىيەتتە سوۋېت ئىتتىپاقى رازۋېتكا خادىمى ھاكىم جاپپار يارۇللايېكوف ۋە يەنە بىر نەپەر پولات ئىسىملىك ئۆزبېك كىشى ۋاستىچىلىك رول ئوينىغان.(9)

ئىلى ۋە تارباغاتايدا باشلىنىش ئالدىدىكى ئىنقىلابىي كونترول قىلىش ھەمدە ئۇنى تەشكىللەش ۋە ئۇلغايتىش ئۈچۈن نىلقا ۋە غۇلجا قوزغىلاڭلىرىدىن ئىلگىرىلا سوۋېت ئىتتىپاقى ئىچكى ئىشلار خەلق كومىسسارىياتى (ن ك ۋ د، كېيىنكى ك گ ب) تەرىپىدىن ئالمۇتا شەھىرى ۋە قورغاستا ئالاھىدە ھەرىكەت گۇرۇپپىسى قۇرۇلغان. ن ك ۋ د نىڭ مەزكۇر

گۇرۇپپىسىنىڭ خادىملىرى شىمالىي ۋە جەنۇبىي ئۇيغۇر دىيارىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان بولۇپ، لېكىن مەزكۇر گۇرۇپپىنىڭ ئاساسلىق پائالىيىتى ئۈچ ۋىلايەت دائىرىسىگە تارقالغان ئىدى (10). (ئۇيغۇر دىيارىدىكى سوۋېت ئالاھىدە ھەرىكەت گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى گېنېرال مايور ئېگناروۋ بولۇپ (11)، بۇ ئادەم كېيىن ئەلىخان تۆرىگە مەسلىھەتچىلىك قىلىپلا قالماستىن بەلكى بىر تەرەپتىن غۇلجىدىكى 1- ۋە 2- نومۇرلۇق ئۆيىنىڭ باش رەھبىرى بولغان. ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىگە ھەربىي ۋە سىياسىي جەھەتلەردىن مەسلىھەتچىلىك قىلىدىغان 1- 2- نومۇرلۇق ئۆيلەرنىڭ ۋەزىپىلىرىنىڭ بىرى جۇمھۇرىيەتنى رازۋېتكا قىلىش بولۇپ، گېنېرال ئېگناروۋ ئۈچ ۋىلايەت جۇمھۇرىيىتىگە قارىتىلغان پۈتۈن رازۋېتكا ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر ئىنقىلابچىلىرىغا ئۆزلىرىنى تاتار دەپ تونۇشتۇرۇپ، ئۇلار بىلەن زىچ ئارىلىشىپ كەتكەن پودپولىكوۋنىڭ ئۇنۋانىدىكى سوۋېت رازۋېتكاچىلىرى (جاسۇسلىرى) باشقۇرت مىللىتىدىن بولغان ئەلى مەمدوف (ئەسلى ئىسمى گابىت مۇزىپوۋ)، قىرغىزىستاندا تۇغۇلۇپ يەرلىك ئۇيغۇر، قىرغىز تىللىرىنى پۇختا ئۆگەنگەن رۇسلاردىن ئىۋان ئىۋانوۋىچ ئىۋانوۋ (ئۇيغۇرچە ئىسمى ئىسكەندەر) ۋە پېتر ئىۋانوۋىچ ساۋىن (ئۇيغۇرچە ئىسمى زاكىر تۆرە) قاتارلىق ئۈچ كىشى ئەڭ داڭلىق رازۋېتكاچىلار 1933 - 1937- يىللاردا جەنۇبىي ۋىلايەتلەردە پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئىدى. (12))

ئومۇمەن، سوۋېت ئىتتىپاقى بىر تەرەپتىن مىللىي ئىنقىلابنى قوللىغان بىلەن ئۇنى تولۇق قامال قىلىش ئۈچۈن بارلىق چارىلەرنى قوللانغان بولۇپ، بۇ ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا سوۋېت ئىتتىپاقى رازۋېتكاچىسى ئۈنۈملۈك خىزمەت قىلغان. ئەنە شۇ سوۋېت رازۋېتكاچىسىنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە 1945- يىلى 9- ئايدا گومىنداڭ گەنسۇدىكى تۇڭگان گېنېرال ما بۇفاڭنىڭ قول ئاستىدىكى تۇڭگان، سالا قاتارلىق مۇسۇلمانلاردىن تەشكىللەنگەن 5- ئاتلىق كورپۇسنى مىللىي ئارمىيىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن شىنجاڭغا يۆتكەپ كەلگەندە، جۇمھۇرىيەت رەئىسى ئەلىخان تۆرە گېنېرال ما بۇفاڭغا " مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆزارا ئۇرۇش قىلماسلىقى، ئەكسىچە بىرلىشىشى كېرەكلىكى ھەمدە ما بۇفاڭنى مۇسۇلمانلارنىڭ بۇزۇڭكۋارى قىلىش " تەكلىپى ھەققىدە يېزىلغان خېتى سوۋېت رازۋېتكاچىسىنىڭ قولىغا چۈشكەن ئىدى.

ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئەلخان تۆرىنىڭ ئۈرۈمچىدىكى تۈركچىلىك پىكىر ئېقىمىغا مەنسۇپ،
د. مەسۇد سەبىرى بايقوزى، ئەيسا يۈسۈپ ئالىپتېكىن ۋە مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا قاتارلىق
"ئۈچ ئەپەندى" گە يازغان "بىرلىشىش" ھەققىدىكى خېتىمۇ (13) شۇنىڭدەك يەنە ئەلخان
تۆرىنىڭ ئاقسۇغا ئەۋەتىلگەن قوشۇنلارنىڭ باشلىقى سوپاخۇنغا ئاقسۇدىن قايتماي، جەنۇبقا
كېڭىيىش ھەققىدىكى مەخپىي خېتىمۇ "2-دوم" دەپ ئاتالغان سوۋېت رازۋېتكا ئورگىنىنىڭ
قولغا چۈشۈپ، موسكۋاغا يوللاپ بېرىلگەن ئىدى. (14)

تارىخىي پاكىتلار بولۇپمۇ، يېقىنقى يىللاردا ئاشكارىلانغان نەق ئارخىپ
ماتېرىياللىرى كۆرسەتتىكى، موسكۋا ئىلى ھۆكۈمىتىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن باشقا ھەر
قانداق دۆلەت بىلەن ئالاقە قىلىشنى ھەمدە جۇمھۇرىيەت دائىرىسىگە باشقا دۆلەت
كۈچلىرىنىڭ كىرىشىنى قاتتىق چەكلىگەن بولۇپ، ھەتتا جۇمھۇرىيەت رەھبەرلىرىنىڭ باشقا
دۆلەتلەر ھەمدە كۈچلەر بىلەن ئالاقە ئورنىتىش ئارزۇسىنى ئېنىقلاش ۋە ئۇنى قامال قىلىش
ئۈچۈن مەخسۇس رازۋېتكا خادىملىرىنى ئىشقا سالغان.

غۇلجىدا تەسىس قىلىنغان 1- ۋە 2- نومۇرلۇق ئۆيلەر ئۈچ ۋىلايەت جۇمھۇرىيىتى ۋاقىتلىق
ھۆكۈمىتىگە ھەربىي-سىياسى جەھەتتىن مەسلىھەتچىلىك قىلىپلا قالماستىن بەلكى، مەزكۇر
ھاكىمىيەتنىڭ ئىچكى-تاشقى ئەھۋالىنى، سوۋېتكە قارشى كەيپىياتلارنى ھەمدە جۇڭگو
گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئاغدۇرمىچىلىقلىرى شۇنىڭدەك ئۈرۈمچىدىكى ئامېرىكا، ئەنگىلىيە
قاتارلىق دۆلەتلەر كونسۇلخانىلىرىنىڭ ئازاد ئۈچ ۋىلايەتكە سىڭىپ كىرىپ، ئۇچۇر
توپلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش خىزمەتلىرىنى ئېلىپ بارغان. بۇنىڭغا ئىچكى ئىشلار
مىنىستىرلىقىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى مەسلىھەتچىسى، سىياسىي باشقارما باشلىقى ئەلى
مەمەدوۋ مەسئۇل بولغان بولۇپ، سوۋېتكە ۋە ئىلى ئىنقىلابىغا قارشى ۋە نارازىلىق
كەيپىياتتىكى يەرلىك كىشىلەرلا تەكشۈرۈلۈپ جازالانغان بولماستى ھەتتا سوۋېت
ئىتتىپاقىدىن ئەۋەتىلگەن ھەربىي-سىياسى ئەربابلارنىڭ ئەھۋالىمۇ رازۋېتكا قىلىنىپ، ئۇلار
ئۈستىدىن دېلو تۇرغۇزۇلغان ھەمدە موسكۋا يوللانغان. مەسىلەن 2-دوم باشلىقى گېنېرال

ئېگناروۋ، ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى 2-دومنىڭ يەنە بىر مەسئۇلى، گېنېرال لاڭفاننىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈپۋېلىشقا ئۇرۇنغانلىقى ھەققىدە موسكۋاغا دوكلات يوللىغان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن ئۇيغۇر ھەربىي ئوفىتسېرلەردىن مىرزىگۈل ناسىروۋ، سەيدەخمەت ئۆمەرۋۇقاتارلىقلارنىڭ ئۆز مىللىتىگە سادىق بولغانلىقى مەخپىي تەكشۈرۈلگەن. (15)

ئومۇمەن، سوۋېت ئىتتىپاقى ئىلى ھۆكۈمىتىنىڭ غەرب دۆلەتلىرى ۋە ياكى مۇسۇلمان دۆلەتلىرى بىلەن ئالاقە قىلىشى، ئۇلارنىڭ ئىشلىرىغا سوۋېت ئىتتىپاقى خالىمىغان ھەر قانداق بىر كۈچنىڭ ئارىلىشىشىنى ھەرگىز خالىمايتتى " ھەمدە ئۆزى بىلەن چېگرا شىنجاڭ ئۆلكىسىدە سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى كەيپىياتلار ۋە ئېلېمېنتلارنىڭ ئەۋجى ئېلىشى ھەم مەۋجۇت بولۇشىنى خالىمايتتى .

جاڭ كەيشى ھۆكۈمىتىنىڭ ئامېرىكا ۋە ئەنگىلىيە بىلەن بىرلىشىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ بوسۇغۇسى يېنىدا ئامېرىكا-ئەنگىلىيە تەسىرىنى پەيدا قىلىشىنى موسكۋا ئۆزىگە نىسبەتەن تەھدىت دەپ چۈشەنگەن ئىدى. شۇڭا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىلى ئىنقىلابىنى قوزغاش ۋە ئۇنىڭغا ياردەم بېرىشىمۇ بىر تەرەپتىن شەككە شەكىللىنىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يۈز ئورۇپ، ئۆلكىنى بىۋاسىتە جۇڭگو مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە بويسۇندۇرۇشى ھەمدە ئۆلكە ھاكىمىيىتىنى ئىگىلىگەن گومىنداڭنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى سىياسەت يۈرگۈزگەنلىكى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن 1943-يىلى جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ ئۈرۈمچىدە ئامېرىكا ۋە ئەنگىلىيە كونسۇلخانىلىرى قۇرۇشقا رۇخسەت قىلىشى شۇنىڭدەك ئۇنىڭ سوۋېتكە قارشى تۇرۇپ، ئامېرىكا بىلەن ئەنگىلىيىنىڭ رايونىدا ھەربىي-سىياسىي تەسىرىنى تىكلەشكە يول قويۇشى مۇھىم رول ئوينىغان ئىدى. جاڭ كەيشى ھۆكۈمىتى شېڭ شىسەينىڭ سوۋېتتىن يۈز ئورۇشىدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بۇ رايونغا يەنە سىڭىپ كىرىپ، ئۆز تەسىرىنى قايتىدىن تىكلەۋەلىشىنى توسۇش مەقسىتىدە " ئامېرىكا بىلەن ئەنگىلىيىنى رايونغا باشلاپ كىرگۈزۈش تاكتىكىسى قوللانغان ، جۇڭگو ھۆكۈمىتى " ئامېرىكا

بىلەن ئەنگىلىيىنىڭ پوزىتسىيىسى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرىنى توسۇشتا ئاچقۇچلۇق رول ئوينايتتى" دەپ قارىغان بولغاچقا 1944-يىلى 3-ئايدا ئالتاي رايونىدا سوۋېت ئىتتىپاقى ئايروپىلانلىرى قازاق قوزغىلاڭچىلىرىنى باستۇرۇشقا كەلگەن جۇڭگو قوشۇنلىرىنى بومباردىمان قىلغاندا جاڭ كەيشى ستالىن ئۈستىدىن ئامېرىكا پىرېزىدېنتى رۇزۋەلتقا ئەرز قىلغان ھەمدە "بۇنىڭ يەرلىك كىچىك ۋەقە بولماستىن بەلكى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ نۆۋەتتىكى يىراق شەرققە قاراتقان سىياسىتىنىڭ مۇھىم قىسمى ئىكەنلىكى" نى چۈشەندۈرۈرگەن (16) ھەتتا، 1945-يىلى 9-ئايدا جىڭ ۋە شىخو جەڭ مەيدانىدا سوۋېت ئىتتىپاقى ئايروپىلانلىرى ئىلى مىللىي ئارمىيىسىنىڭ ھۇجۇملىرىغا ماسلىشىپ، گومىنداڭ مۇداپىئە لىنىيىلىرىنى بومباردىمان قىلىپ، مىللىي ئارمىيە پۈتۈن سەپلەر بويىچە جۇڭگو قوشۇنلىرىنى ۋەيران قىلىپ، ئالغا ئىلگىرىلىگەندىمۇ، جاڭ كەيشى ئامېرىكىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى خەلى ۋە ئامېرىكا ئارمىيىسىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق باش قوماندانى ۋەدمەن بىلەن ئالاقىلىشىپ، ئۇلاردىن مەخسۇس ۋەكىل ئەۋەتىپ، جىڭ ۋە شىخو قاتارلىق جايلاردىكى ئۇرۇشقا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قاتناشقانلىقىنى تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان (17). ھەتتا، 1947-يىلى بەيتىك تېغىدا تاشقى موڭغۇلىيە بىلەن جۇڭگو ئارمىيىسى ئارىسىدا توقۇنۇش يۈز بەرگەندە جۇڭگو تەرەپ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئايروپىلانلىرىنىڭ بومباردىمان قىلغانلىقى ھەققىدە ئامېرىكىغا مەلۇمات بېرىپ، بەيتىك ۋەقەسىگە ئائىت ماتېرىياللارنى ئامېرىكىغا يوللىغان شۇنىڭدەك ئامېرىكا مۇخبىرلىرى ۋە دىپلوماتىيە خادىملىرىنى بەيتىك تېغىغا بېرىپ تەكشۈرۈشكە شارائىت يارىتىپ بەرگەن. (18) گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئامېرىكا ئارقىلىق خەلقئارادا سوۋېت ئىتتىپاقىغا نىسبەتەن بەسىم پەيدا قىلىش مەقسىتىگە يەتمەكچى بولغان. شۇ سەۋەبتىن ئۈرۈمچىدىكى ئامېرىكا كونسۇلى پاكىستون 1946-يىلى ئىلىنى زىيارەت قىلىپ، ئۇ يەردىكى ئەمەلىي ئەھۋال بولۇپمۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىلى ئىنقىلابىغا كۆرسەتكەن تەسىرى جۈملىدىن پەردە ئارقىسىدا تۇرۇپ زادى قانچىلىك رول ئوينىغانلىقىنى كۆزەتكەن ئىدى. "گومىنداڭ بىلەن ئامېرىكىلىقلارنىڭ ئىش بىرلىكى ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقا سەپىغا بىر قېتىملىق خەنجەر سېلىشىدىن ئىبارەت ئىدى". (19).

جاڭ كەيشىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ فاشىسىزىمغا قارشى ئۇرۇشىدىكى ئىتتىپاقىدەش ھەم رەقىبى ھېسابلىنىدىغان ئامېرىكا بىلەن ئەنگىلىيىنى ئۇيغۇر دىيارىغا ئېلىپ كىرىش تاكتىكىسى ھەققىدە تەن نەتىجىدە قازانغان بولۇپ، ئۆزىنىڭ ئىلى ئىنقىلابىغا ياردەم بەرگەنلىكىنى خەلقارادە جەمئىيەتتىن يوشۇرغان ستالىن مىللىي ئارمىيىنى ئۇرۇمچى بوسۇغىسىدا توختىتىپ قويدى. بۇنىڭدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى ستالىن جۇڭگونى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن شەرتنامە تۈزۈشكە مەجبۇر قىلىپ، يالتا يىغىنىدا بەلگىلەنگەن مەقسەتكە يېتىش بىلەن ئىلى ئارمىيىسىنى ئۇرۇمچىگە كىرگۈزمەسلىك بىلەن ئۇيەردىكى ئامېرىكا ۋە ئىنگىلىز كونسۇللىرىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مىللىي ئارمىيىگە كۆرسەتكەن ھەربىي ياردەملىرىنى بىلىۋېلىپ، نەق پاكىتقا ئىگە بولۇشنىڭ ئالدىنى ئالدى. قىسقىسى، ئامېرىكا بىلەن ئەنگىلىيىنىڭ رايوندا دىپلوماتىك جەھەتتىن مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەرىكەتلىرىگە چوڭ توسالغۇ بولۇش رولىنى ئوينىدى.

20- ئەسىرنىڭ 40- يىللىرىدا ئۇيغۇر ئېلى سوۋېت ئىتتىپاقى، ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى ۋە ئۇلۇغ بېرىتانىيە ھەم جۇڭگودىن ئىبارەت چوڭ دۆلەتلەرنىڭ "چوڭ ئويۇن" ئوينىيدىغان شاخمات تاختىسىغا ئايلانغان بولۇپ، بۇ يەردە مەزكۇر تۆت چوڭ دۆلەتنىڭ مەنپەئەتلىرى ئۇچراشتى ۋە توقۇنۇشۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى باشتىن ئاخىرى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ كەلدى.

ئەمەلىيەتتە، ئىلى ئىنقىلابىمۇ ئەشۇ "چوڭ ئويۇن" نىڭ بىر مەيدان كۆرۈنىشى بولۇپ، بۇ بىۋاسىتە ھالدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگوغا قاراتقان تاشقى سىياسىي ئىستراتېگىيىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ قالماستىن بەلكى بۇ ئامېرىكا، ئۇلۇغ بىرىتانىيىنىڭ ئاسىيا ئىستراتېگىيىسىگە تاقابىل تۇرۇش ھەم مەزكۇر غەرب كۈچلىرىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئاجىز ئارقا سەپى ھېسابلىنىدىغان ئوتتۇرا ئاسىيا، سىبىرىيە رايونلىرى ھەمدە موڭغۇلىيىگە سىڭىپ

كېرىشىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ۋە ئۇنى قوغلاپ چىقىرىشنى مەقسەت قىلاتتى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قارشىچە، جۇڭگو ئامېرىكا بىلەن ئەنگىلىيىنىڭ ئىتتىپاقىداش بولۇپ، جۇڭگونىڭ سوۋېتكە قارشى پوزىتسىيىسى ئامېرىكىنىڭ مەيدانى بىلەن باغلىنىشلىق ئىدى. شۇڭا، ئۇ شىنجاڭ ئۆلكىسىنى باشتىن ئاخىرى ئۆز تەسىر دائىرىسى ئاستىدا تۇتۇپ، بۇ رايونغا ئۇچىنچى دۆلەتنىڭ كېرىشىنى توسى ھەمدە رۇسىيە مەيلى چار پادىشاھ دەۋرى بولسۇن ۋە ياكى 20- ئەسىرنىڭ 20-30 يىللاردىكى ياڭ - جىن - شەڭ قاتارلىق جۇڭگو مىللەتلىرى دەۋرى بولسۇن، باشتىن ئاخىرى بۇ رايوندىكى ئەڭ ئۇستۇن تەسىر ئۈچكە ئىگە دۆلەتلىك سالاھىيىتىنى ساقلاپ كەلدى. 40- يىللار دەۋرىگە كەلگەندىمۇ، موسكۋا ئىلى ئىنقىلابىنىڭ قوزغىلىشىدىن تارتىپ تاكى ئاخىرلىشىپ، ئۆلكىدە جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ تىكلنىشىگە قەدەر ئالتە يىل جەريانىدا مۇھىم رول ئوينىدى. (20)

قىسقىسى، سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئازادلىق ھەرىكەتلىرىنىڭ غەربنىڭ بولۇپمۇ ئامېرىكا ۋە ئەنگىلىيىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىشنى خالىمىغان بولۇپ، مەسئۇد سەبىرى، ئەيسا يۈسۈپ ئالىپتېكىن ۋە مۇھەممەد ئىمىن بۇغرا قاتارلىق ئۇچ ئەپەندىنىڭ ئۈرۈمچىدە ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرى، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ سوۋېتكە قارشى تەشۋىقاتلىرى شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ يەنە دىپلوماتىيىلىك جەھەتتە ئۈرۈمچىدىكى ئامېرىكا كونسۇللىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى يەنە ئۆز نۆۋىتىدە ئامېرىكا كونسۇللىرىنىڭ ئوسمان بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنى قاتتىق بىئارام قىلدى. مەسئۇد سەبىرىنىڭ ئۆلكە رەئىسلىكىگە تەيىنلىنىشىمۇ ئەمەلىيەتتە جاڭ كەيشىنىڭ بىر تەرەپتىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى كەيپىياتتىكى ئۇيغۇر رەھبەرلىرىنى قوللاش ئارقىلىق، ئىلى تەرەپدارلىرىغا زەربە بېرىش بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا زەربە بېرىش تەكتىكىسىدىن ئىبارەت ئىدى. (21) بۇ بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ بۇزۇلۇپ، قايتىدىن ماناس دەرياسى بويىدا ئۇچ ۋىلايەت قوراللىق كۈچلىرى بىلەن گومىنداڭ قوشۇنلىرىنىڭ تىركىشىپ تۇرۇش ۋەزىيىتىنى

شەكىللەندۈردى. شۇڭا، قازاقىستان كومپارتىيىسى مەزكۇر جۇمھۇرىيەتتە ئۇيغۇر ئاپتونوم ئوبلاستىنى قۇرۇشنى پىلانلىشى ئەنە شۇ رايون خاراكتېرلىق دىپلوماتىك كۈرەش بىلەن بىۋاسىتە باغلىنىشلىق بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ ئامېرىكا قاتارلىق غەرب دۆلەتلىرىنىڭ مەنپەئەت دائىرىسى بويىچە ئەمەس، بەلكى، سوۋېت ئىتتىپاقىغا مايىل ھەمدە ئۇنىڭ ھەربىي-سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي مەنپەئەتلىرىگە پايدىلىق ھالدا راۋاجلاندۇرۇشنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشتەك ئىستراتېگىيىلىك مەقسەتتىن چىقىش قىلىنغان ئىدى. دوكلاتتا ئېيتىلغان سوۋېت ئىتتىپاقىنى ئەيىبلەگەن "مىللەتچىلىك ئېلېمېنتلىرى" ئۈرۈمچىنى ئاساس قىلغان مەسئۇد ئەپەندى باشلىق "ئۈچ ئەپەندى" ھەمدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىلى ئىنقىلابىنى باشتا قوللاپ، كېيىن توختىتىپ قويغانلىقىدەك قىلمىشلىرىنى تونۇپ يېتىش بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى كەيپىياتقا ئىگە بولغان ئۈچ ۋىلايەت ھەم باشقا جايلاردىكى ئۇيغۇر مىللەتپەرۋەرلىرى كۆزدە تۇتۇلغان بولسا كېرەك. موسكۋا قازاقىستاندا ئۇيغۇر ئاپتونومىيىسىنى قۇرۇش ئارقىلىق ئۇيغۇرلاردىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تۈپ ماھىيىتىگە قارشى كەيپىياتلارنى پەسەيتىش ھەمدە سوۋېتكە قارشى كۈچلەر بىلەن قوللىغۇچىلار ئارىسىدىكى زىددىيەتنى ئۇلغايتىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئاخىرقى كۆزلىگەن مەقسىتىگە يەتمەكچى بولغان بولۇشى مۇمكىن...

چىگرا ھالقىغان خىياللار!

ئەدەبىي خاتىرە

نەبىجان تۇرسۇن

قوللىرىغا پاسپورت ئېلىپ يەتتەلىكە يېقىماقچى بولغان كىشىلەرنىڭ ئەشۇ يېڭىدىن ئۆتىدىغان مىنۇتلارنى تەقەزالىق بىلەن كۈتۈپ بىرىلىشىپ يۈرگەننى كۆرگەننىڭدە، ئۇلارغا تەسەللى بەرگۈزىن، سەپىرىگە ئاق يول تىلىڭىز كېلىدىغاندۇ؟ ئەشۇنداق ھۈزەل پۇرسەتكە سىزنىڭمۇ ئېرىشىڭىز كېلىدىغاندۇ؟!

1990-يىلى 23-مارت. بېيجىڭدىن ئۇچقان سوۋىت ئىتتىپاقىنىڭ ئايرۇپىلانى شۇ كۈنى مۇسكىۋا

ئايرودرومغا چۈشۈپ، تاموژىنىدىن ئۆتۈپ سىرتقا چىققاندىن كېيىن، مۇسكىۋا كېچىسىنىڭ نەمىش ھاۋاسىدىن تۇنجى نەپەس ئالغاندا، كالايدا پاقماق تىزلىكىدە «يالت» قىلىپ ئۆتكەن بېچارىلىق، تەنھالىق، مۇساپىرلىق تۇيغۇلىرى مېنى ئىختىيارسىز ھالدا بەش مىڭ كىلومېتىر يىراقتا قالغان ئاشۇ ئانا ۋەتەن تەرەپكە قاراپ ئېغىر ئۆپچە تارتىشقا ھەمدە «ۋەتەن» دىن ئىبارەت مۇقەددەس ئاتالغۇ ھەققىدە تەپەككۇر يۈرگۈزۈشكە مەجبۇرلىدى. ئون قېتىملاپ دۆلەت پېڭىرسىدىن كىرىپ-چىقىپ يۈرۈپ، ۋەتەندىن ۋاقىتلىق ئايرىلىش پىسخىكىسى مەن ئۈچۈن خېلىلا كۈنراپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئەشۇ بېچارىلىق، مۇساپىرلىق تۇيغۇلىرى ھەر قاچان، ھەر مىنۇت مەندىن ئايرىلماي كەلدى.

ۋەتەن دىگەن نېمە؟ ئۇ نېمىشقا شۇنچىلىك مۇقەددەس ۋە ئۇلۇغ؟ ۋەتەن دىگەن بۇ ئىبارە ھەققىدە بىرلىككە كەلگەن ئىزاھات شۇنىڭدىن ئىبارەتكەن: ۋەتەن كىشى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ۋە ئۆزىنى ئۇنىڭ ھىراۋانى ھېسساپلايدىغان مەملىكەت ياكى ئانا يۇرت. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقانداق، كىشىنىڭ قېنى تۆكۈلگەن ئانا زېمىن.

ۋەتەننىڭ نەقەدەر ئۇلۇغ، نەقەدەر مۇقەددەس ئىكەنلىكىنى ۋەتەندىن ئايرىلىپ يات ئەللەرگە قەدەم قويغاندا تېخىمۇ ياخشى بىلىش مۇمكىن. ھەرچە ھەممىلا ئىنساننىڭ قەلبى ۋەتەن مېھرى، ۋەتەن مۇھەببىتى، ۋەتەن ساداقىتى بىلەن سۇغۇرۇلغان ھەم بۇ خىل ساداقەت ئىنسانلارنىڭ تەبىئىي تۇيغۇلىرىدىن بىرى بولسىمۇ، لېكىن ئۆز ۋەتىنىدە يۈرگەندە ۋەتەننىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى، ۋەتەن مۇھەببىتىنىڭ، ۋەتەن قەدىرىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ يەتمەك تەس. ۋەتەندىن ئايرىلىپ ياشىغان ئەشۇ مۇساپىرلىق كۈنلىرى ھايات لەززىتى ھويا تۈزى تەڭشەلمىگەن تائامدەك سىزگە ھۇزۇر بېغىشلىيالمايدۇ. چاقىغان دىللارنى قاندۇرالمايدۇ. ھامان تۇرمۇشۇڭ مۇھىتابلىق، كۆڭلۈڭ يېرىمچىلىق ئىچىدە ئۆتىدۇ. باشقىلارنىڭ ھىسسىي يۈرۈشلىرىگە قاراپ ئېچى تارلىقنىڭ، ھەسەت قىلغۇنىڭ كېلىدۇ. باشقىلارنىڭ ئاسمىدا لەپىلدەۋاتقان بايراقلىرىغا قاراپ، دۆلەت ھېمىنىنى ئاڭلاپ ياش تۆككۈڭ كېلىدۇ.

1990 -، 1991-يىللىرى سوۋېت ئىتتىپاقى يىمىرىلىشنىڭ ئالدىدىكى مۇسكۋانىڭ قىيىنچىلىق

كۈنلىرىدە، ئۇيغۇرچە لەغمەن، مانتىلارنى يەپ، ئۇيغۇرچە سۆزلىشىش، ئۇيغۇرچە ناخشا-مۇزىكا ئاڭلاپ، ئازراق بولسىمۇ ئۇيغۇرچە تۇرمۇشنىڭ لەززىتىنى تېتىپ، مۇسكۋا ھاياتىنى ئۇچۇن مەنىۋى ۋە جىسمانىي ئېنېرگىيە توپلاش مەقسىتىدە پات-پات ئالماڭاتالارغا باراتتىم. ئۇ يەردە ياشايدىغان يۈز مىڭدىن ئارتۇق ئۇيغۇر ئائىلىسى كىشىگە ياۋرۇپا ئۇسلۇبى ئارىلاش ئۇيغۇرچە ھاياتتىن لەززەت بېرەلەيتتى. مۇسكۋادىن ئالماڭاتالارغا كۈندە بىر قېتىم ئايروپىلان ئۇچاتتى. بىلەت باھاسىمۇ ناھايىتى ئەرزان بولۇپ، شۇ پىچاغلاردا ئوتتۇرا سەۋىيىدە مائاش ئالدىغان بىر كىشى مائاشقا ئىككى قېتىم مۇسكۋاغا بېرىپ كېلەلەيتتى. بۈگۈنكى كۈندە بىلەت باھاسى يۇقىرىلاپ 250 ئامېرىكا دوللىرى سەۋىيىسىگە يەتتى. ئەينى ۋاقىتتا بىلەت باھاسى ئەشۇنداق ئەرزان بولغاچقا مۇسكۋاغا بېرىپ كېلىدىغانلارمۇ ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بىلەت بەك قىس ئىدى. لېكىن يەنىلا ھەر خىل پارىلەر بىلەن بىلەت سېتىۋېلىپ سەپىرىمىزنى داۋاملاشتۇرۇش پىرىنسىپىدە قانداق بويىچە چەتئەللىكلەر ئايرىم تەكشۈرۈش ئۆتكىلىدىن ئۆتۈپ، ئايروپىلانغا چىقاتتى. قىزىق يىرى شۇكى، ئۇ پىچاغلاردا ھەر قېتىم ئالماڭاتالارغا بارغاندا مەن پەقەت بىرلا چەتئەللىك بولۇش سالاھىيىتىم بىلەن ئايرىم تەكشۈرۈش ئۆتكىلىدىن ئۆتۈپ، ئايروپىلانغا چىقاتتىم. قىسقىسى ھەر دائىم دېگۈدەك يالغۇز چەتئەللىك بولۇپ ئۇچاتتىم. ئايروپىلان كۈتكۈچىلىرى ۋە ساقچى خادىملىرى ماڭا ئالاھىدە ھۆرمەت بىلدۈرگەندە ئۆزۈمنىڭ چەتئەللىك ئىكەنلىكىمدىن پەخىرلىنىپ كېتەتتىم. سوۋېت ئىتتىپاقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، قازاقىستان ۋە باشقا ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرى مۇستەقىل بولۇپ، يەنە بىر قانچە قېتىم بۇ خىل ئۇيغۇرچە ھاياتتىن لەززەتلىنىش سەپىرىمنى داۋاملاشتۇردۇم. بۇرۇن مەن بىردىنبىر چەتئەللىك بولۇش سالاھىيىتىم بىلەن ئايرىم تەكشۈرۈش ئۆتكىلىدىن ئۆتكەن بولسام ئەمدىلىكتە قاتار ئۆچرەتلەر پايدا بولغان بولۇپ بىرەر يۈزچە چەتئەللىك ئالماڭاتالارغا قاراپ ئۇچىدىغان بولغانىدى. ئۇلار ھەر قايسى دۆلەتلەردىن بولۇپ، «كازاخىستان»، «ئالماڭاتا» دېيىشىپ قازاقىستان ۋە قازاقلار توغرىسىدا بىر-بىرلىرى بىلەن پىكىر ئالماشتۇراتتى. ھەتتا بىر قانچە گېرمانىيەلىك ۋە فىرانسىيەلىك پاساژىرلار بىلەن تۆت سائەتلىك ئۇچۇش سەپىرىدە سۆھبەتلىشىپمۇ ئۆلگۈزدۈم. ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە ئۇلار بۇرۇن ئۆزلىرى بۈگۈن ئۇچۇپ كېتىۋاتقان مەزكۇر دۆلەت ۋە مەزكۇر دۆلەتنىڭ ئىككىسى بولغان قازاقلار توغرىسىدا ھېچقانداق ساۋاتقا ئىگە ئەمەسلىكىنى «قازاق»

دەسسە ئېيتىدائى پاراۋىچى مىللەت كۆز ئالدىغا كېلىدىغانلىقىنى ناھايىتى قىزىقارلىق قىلىپ سۆزلەپ بەردى. مەن ئاخىرىدا ئۇلارغا ئۆزۈمنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىمنى ئېيتسا، تېخىمۇ ھەيران بولۇپ، يانچۇقلىرىدىن كىچىك خەرىتىلەر توپلىمىنى چىقىرىشىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ نەدە ياشايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىشىنى سورىدى. مەن كۆرسىتىپ بەردىم ۋە ئۇيغۇرلار توغرىسىدا سۆزلەپ بەردىم. روس تىلىنى ياخشى سۆزلەيدىغان بۇ ياۋرۇپالىقلار ئەسلىدە كارخانىچى بولۇپ قازاقىستاندا شىركەت قۇرۇش ئۈچۈن ماڭغان ئىكەن. ئۇلار ۋاقىت بولسا شىنجاڭنىمۇ كېلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئىسىم كارتۇپكىلىرىنى بەردى. سېرىق ساقاللىق، ئاق يۈزلۈك نېمىس خەرىتىدىكى مەن كۆرسەتكەن يەرگە «ئۇيغۇر» دەپ يېزىپ قويۇپ «ئەمدى سىلەرنىڭ مىللىتىڭلارنى ئۇنتۇپ قالمايدىغان بولدۇم» دىدى يۇمۇرلۇق ھالدا.

مەن كېيىن بىشكەك، تاشكەنت قاتارلىق شەھەرلەرگىمۇ ئۇچتۇم. بۇ ئايروپىلانلارمۇ ئوخشاشلا پەتئەللىكلەر بىلەن تولغانىدى. مەن شۇ پىچاغدا ۋەتەننىڭ نىمە ئىكەنلىكىنى تېخىمۇ پۇشەندىم. ئالمائاتا، بىشكەك، تاشكەنت، ئەنجان شەھەرلىرىنىڭ كۆچمەنلىرىدا بۇرۇن پىرايىدىن پۇشكۈنلۈك بىلەن ھەسرەت ۋە ئەنسىرەش ئالامەتلىرى يېغىپ تۇرىدىغان ئۆزبېكلەر، قازاق، قىرغىزلارنى كۆرگەن بولسام مانا ھازىر مەيدىسىنى كېرىپ يۈزلىرىدىن نۇر ياغقان، كۆزلىرىدىن مەغرۇرلۇق جۇلالىنىپ تۇرغان ئۆزبېك، قازاق، قىرغىزلارنى كۆردۈم. روس كىشىلىرىنىڭ بۇرۇنقى ھاكاۋۇر، مەنمەنچى تەلەتتىن قىلىپمۇ ئەسەر قالمىغان. ھەممىلا ئىشتا ئۆزلىرىنى مۇلايىم تۇتۇشقانلىرىنى كۆردۈم. ۋەتەننىڭ نىمە ئىكەنلىكىنى پۇشەنگەن رۇسلار، نېمىسلار ۋە ئوكرائىنلار تۈركۈم-تۈركۈملەپ ئۆز ئانا ۋەتەنلىرىگە كۆچۈپ كەتمەكتە ئىدى. ئويلۇدۇمكى، بۇ بېچارىلەر ئىلگىرى ئۆزلىرىنىڭ مۇنداق پاجىئەلىك قىسمەتكە دۇچار بولىدىغانلىقىنى پەقەتلا ئويلىمىغان بولغىتى.

بىشكەك كۆچمەنلىرىدا مېنى شەھەر ئايلاندۇرۇپ كۆرسىتىپ كېتىۋاتقان قېرى روس تاكىسى شوپۇرى مېنىڭ ئۇنىڭ ئاغزىنى كولىغىنىمنى بىلدى بولغاى مەن بىلەن مۇلايىم رەۋىشتە سۆزلەشتى. -ياقا يۇرتتىن كەلگەن ئوخشايسىز بالام،- دېدى ئۇ قوشۇمىسىنى تۇرۇپ، -ئىشقىلىپ يەرلىك ئەمەسىز، روس تىلى تەلەپپۇزىڭىزدىن قارىغاندا ئۆزبېكىستانلىق بولىشىڭىز كېرە؟!

- ئۇنداق ئەمەس، - دېدىم مەن ئەدەپ بىلەن بوۋاينىڭ پەرىزىنى رەت قىلىپ. بۇڭھودىن كەلگەنمەن، موسكۋادا ئوقۇيمەن، قىرغىزىستانغا ئىلىم مۇھاجىرىگە كەلگەندىم.

- ئوھۇ! قالتىس! - دېدى بوۋاي پىرايىغا كۈلكە يۈكۈرتۈپ ماڭا بۇرۇلۇپ تىكىلىپ قارىغانچە، - ئۇيغۇر ئكەنسزىدە، سىز پۇقۇم قەشقەرلىكسىز شۇنداقمۇ؟

- شۇنداق، مەن ئۇيغۇر، - دېدىم بوۋايغا قاراپ خۇشاللىق بىلەن. پۈتكىلى مەن ئۇنىڭ مېنى بىر قاراپلا تۇتۇۋالغانلىقىدىن قەۋەتلا خۇش بولغانىدىم. ھەتتا بۇ قېرى رۇس قەشقەرنىمۇ بىلەتتى.

بوۋاي مەنۇنىيەت بىلەن:

- بىشكەكتە ئۇيغۇرلار خېلىلا كۆپ، ھەممىسى بىر-بىرىدىن ياراملىق، ئەقىللىق يىگىتلەر بىز بۇ يەردە ئۇيغۇرلارنى «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەھۇدىلىرى» دەپ ئاتايمىز. پۈتكىلى ئۇلار سودا تىجارەت ۋە باشقا ھەممە ئىشلاردا ناھايىتى پاققان. ناھايىتى ئۇستا. بىشكەك سودىسى شۇلارنىڭ قولىدا، - دېدى ۋە، - مەن ئۇيغۇرلار بىلەن ناھايىتى پىقىشمەن. دۇنيادا ئۇلار بىلمەيدىغان ئىش يوق. بىز ئۇيغۇرلار توغرىسىدا خېلى پاراڭلاشتۇق. مەن بوۋايدىن:

- روسىيە ھېزىتىلىرىدىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىدىن روسلار تۈركۈملەپ روسىيەگە كۆچۈۋېتىپتۇ بۇ راستمۇ؟ - دەپ سورىدىم، - بۇ بىچارىلەر شۇنچە ياخشى شەھەرلەرنى تاشلاپ نەھىمۇ بارار؟

- نەھە باراتتى؟! ئۇلۇغ روسىيەگە بارىدۇ، - دېدى بوۋاي ئېغىر تىنىپ، يانچۇقىدىن ئەرزان باھالىق «بېلومور» ماركىلىق پاپروسىنى پىقىرىپ ئاغزىغا سالدى. مەن پاققانلىق بىلەن بوۋاينىڭ تاماكىسىغا ئوت تۇتاشتۇرۇپ ئۈلگۈرۈدۈم.

- ھەي! ھەي! - دېدى بوۋاي تاماكىسىنى قاتتىق شوراپ، - كەتمەي ئامال يوق. ھازىر كەتمەكچى بولغانلار تېخىمۇ كۆپىيىۋاتىدۇ. روسىيە ئەلچىخانىسىنىڭ ئالدىغا بارساڭ قاتار-قاتار ئۆپرەتلەرنى كۆرىسەن.

- سىزچۇ؟ - دەپ سورىدىم بوۋايدىن، - كەچۈرۈم سورايىمەن. ئەلۋەتتە مۇنداق سوراشتا باشقا

مەقسىدىم يوق. مېنى پۇشنىڭ.

- پۇشنىمەن ئوغلۇم، مەن ھەممە نەرسىنى توغرا پۇشنىش تەرەپدارىمەن ئەگەر ئادەملەر بىر-بىرىنى

ئۆز-ئارا توغرا پۇشەنسە ئىدى، ھەممە ئىشلار ياخشى بولار ئىدى. مەن بىشكەكتە تۇغۇلغان، دادام

كازاكلاردىن. بىز ئۆي ئىۋلات بۇ يەردە ياشاۋاتىمىز. بۇ يەرنىڭ ھەممە نەرسىسى مەن ئۈچۈن قەدىرلىك.

لېكىن بىزگىمۇ كەتمەي ئامال يوق. راست كەپنى دىسىم مېنىڭ قىلچىلىكىمۇ كەتكۈم يوق ئىدى.

لېكىن شارائىت مەجبۇر قىلىۋاتىدۇ. روسىيەدە ھېچقانداق تۇغۇنمىز قالمىغان.

- كېتىپ نىمە قىلىسىز. ياشاۋېرىڭ، سىزگە ھېچكىم توسالغۇلۇق قىلمىسا، - دېدىم مەن

جاۋابەن.

- قانداقسىگە توسالغۇلۇق يوق دەيسىز؟ ھەممە يەردە توسالغۇ بار. قاراپ تۇرۇڭ، ھازىرلا

توسالغۇ پەيدا بولىدۇ. مانا قاراپ تۇرۇڭ، - دېدى بوۋاي ئالدى تەرەپنى تۇمشۇق بىلەن ئىملاپ. دەل شۇ

پاغدا يول بويىدىكى قاتناش ساقچىسى بىزگە يىراقتىنلا سىنىپلاپ نەزەر تاشلاپ ئالا كالتىكىنى

پۇلاڭلىتىپ، ماشىنىنى توختاتتى. ساقچى قىسسىق كۆزلۈك قىرغىز يىلتىز ئىدى. ئۇ بوۋاينىڭ

ھۆججەتلىرىنى چىقىرىپ كۆرسىتىشنى سورىدى. - بوۋاي كۆرسەتتى. ساقچى كۆزلىرىنى قەغەزلىرىگە

تىكىپ، ئۇنىڭدىن بىر خاتالىق ئىزدەشكە ئۇرۇنغاندەك بەكمۇ تەپسىلىي گۇمان بىلەن بىر-بىرلەپ قاراپ

چىقتى. ئاخىرى ھۆججەتلىرىنى بوۋايغا قايتۇرۇپ بېرىپ، ماشىنىنى بىر ئايلىنىپ چىقتى. - دە، غەزەپ ۋە

مەسخرە ئارىلاش:

- كەچۈرۈڭ بوۋاي، ماشىنىڭ ماتورى كونىراپ كېتىپتۇ، قاتناش قائىدىسى بويىچە سىزدىن

شىتراق (جېرىمانە) ئېلىنىدۇ، - دېدى.

بۇ كەپتىن ھەيران قالغان بوۋاي، ئالدىراي، ئۆزىنى توختىتىۋېلىپ تۇرۇپ:

- نېمىگە شىتراق تۆلەيمەن كوماندىر؟ ماشىنىنىڭ كونىراپ كەتكەن ماتورىغىمۇ؟ - دەپ

سورىدى.

- ياق، ھىراژدان!- دەپ كەسكىن ئېيتتى ساقچى،-موتورڭىزدىن پىقۇئاتقان قۇيۇق ئىس-
تۈتەككە شتىراق تۆلەيسىز. سىزنىڭ موتورڭىز ھەر قاچان قاتناش ھادىسى پەيدا قىلىش مۇمكىن،
ئۇنىڭ ئۈستىگە موتورڭىز شەھەر مۇھىتىنى بۇلغىدى. ھەتتا سىز قاتناش قانۇنىسى بويىچە ئەمەس
مۇھىت ئاسراش قانۇنى بويىچە شتىراق تۆلەيسىز.

مەن بوۋاينىڭ تاتىرىپ كەتكەن پىرايغا زەن سالىدىم. بوۋاي ئاپچىقتىنمۇ ياكى قورقۇشتىنمۇ،
تتىرىپ كەتكەندى. ئاخىرى ئۇ ساقچىنىڭ دېگەننى بويىچە شتىراق تۆلدى ۋە يولىمىزغا يۈرۈپ
كەتتۇق. بوۋاي خېلى بىر يەرگىچە ئۇن تىنىسىز ماڭدى. ئاخىرى ئۇ:
-مانا، توسالغۇلۇق بارمىكەن ئوغلۇم؟ كۆرىڭىزمۇ؟ ھازىر ساقچىلار تۇخۇمدىن تۈك ئۈندىرىۋېرىدۇ.
باياتىنقى شتىراق ئۇنىڭ يانچۇقىغا پۇشتى، شۇنداق ئەمەسمۇ؟ دىمەك مەن كېتىشىم كېرەك.

-لېكىن ھەممىلا يەردە قازاننىڭ قولىنى تۇت بوۋا،- دېدىم مەن ئۇنىڭغا، - روسىيە تېخىمۇ
شۇنداق، ئۇ يەردىمۇ ساقچىغا پۇل كېرەك.

- لېكىن، ئوخشىمايدۇ، - دېدى بوۋاي كەسكىن رەۋىشتە، -بىز ھازىر ۋەتەنسىز ھىراژدانلارمىز.
ھوقۇقى يوق مىللەتنىڭ ۋەتىنى بولمايدۇ. ۋەتەن-ئازات، ئەركىن ئىنسانلارنىڭ ئۆيىدۇر. قۇللۇق ئورنىغا
قالغان، خارلانغان مىللەتنىڭ ۋەتىنى بولمايدۇ. روسىيە ئەجدادلىرىمىزنىڭ كىنىك قېنى تۆكۈلگەن ئانا
ۋەتەن. نىمە بولسام شۇ يەردە بولاي. بىلىمىز بۇرۇن بىزنىڭ روسلىرىمىز ئەنە شۇنداق تۇخۇمدىن تۈك
ئۈندۈرۈپ، ئەشۇ قولىدىكى ئالا كالتەكتىن ناھايىتى ياخشى پايدىلىناتتى. قىرغىزلار ئۆز ۋەتىنىدە ھويلا
باشقا يەردىن ئېقىپ كەلگەن كەلگىنلىرىدەك ھەممىلا يەردە قېلىپ، سوقۇلۇپ يۈرەتتى. مانا
ئەمدى نۆۋەت بىزگە كەلدى. پەلەكنىڭ پاقى ئايلىنىپ ئالا كالتەك قولىدىن كەتتى. ئەمدى
ھەسسىلەپ شتىراق تۆلەيمىز.

-سىز ۋەتەن توغرىسىدا ئەتراپلىق پىكىر يۈرگۈزگەندەك قىلىسىز، - دېدىم مەن بوۋاينىڭ
سۆزلىرىنى تەستىقلاپ.

- ئەتراپلىقمۇ، ئەتراپلىق ئەمەسمۇ. مەن ئۈچۈن بەربىر يىگىت، - دېدى بوۋاي ئىرەنسز ھالدا ماڭا بۇرۇلۇپ قاراپ، ئوڭ قولىنى يېنىك پۇلاڭلىتىپ،-قۇشلىرىڭمۇ، بارلىق ھايۋانلارنىڭمۇ ئۆز ۋەتىنى ئۆز ۋەتىن تۇيغۇسى بولسۇن. ئەگەر سىز بىرەر جان-جانىۋارىنى ئۆزى ياشاۋاتقان مۇھىتتىن ئايرىپ، باشقا بىر جايغا ئايرىپ قويىسىز، ئۇنىڭ شۇ يېڭى مۇھىتقا كۆنەلمەي كېچە-كۈندۈز نالە قىلىدىغانلىقىنى كۆرىسىز. ئەگەر سىز قىرغىزىستان ھاۋا كېلىماتى ۋە تەبىئىي مۇھىتقا ماس كېلىدىغان بىرەر ئۆسۈملۈكنى ئافرىقىغا ياكى ئۇ يەردىكى ئۆسۈملۈكنى بۇ يەرگە ئەكىلىپ ئۆستۈرمەكچى بولىسىز، ئۇنىڭ ئەي بولۇشى ناتايىن. قىسقىسى ھەر كىم ئۆز ۋەتىنىدە ياشايدۇ ھەم ئەرەبى تازادە ياشىشى كېرەك. شۇڭا مەن قىرغىزىستاننى ئەسلا ئۆزۈمنىڭ ۋەتىنى دېيەلمەيمەن.

بوۋاي «ئۆھۋ، ئۆھۋ» قىلىپ، كالتە يۆتىلىۋېلىپ ئاپپاق قول ياغلىقى بىلەن ئاغزىنى سۈرۈتتىدە سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

- لېكىن شۇنى بىلىشىڭىز كېرەككى، مۇسا ئەلەيھىسسالام ئۆز قەۋملىرىنى مىسىر فىرئەۋنلىرىنىڭ ئاسارىتىدىن ئازات قىلىپ، قەۋمنى باشلاپ پۇل-بەزىرىدە 40 يىل سەرگەندەن بولغان ئۇ، بۇ 40 يىل ئىچىدە ھېچ يەردە ئۇزۇن ۋاقىت تۇرۇپ قالماي، سەرگەردانلىقىنى داۋاملاشتۇرۇۋەتكەن. مۇسا ئەلەيھىسسالام نىمە ئۈچۈن بىر يەرنى ماكان قىلىپ، شۇ يەردە مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ، ئۇ يەرنى ۋەتىن قىلمىدى؟ نىمە ئۈچۈن ئىكەنلىكىنى بىلمەيسىز؟

بوۋاي مىيىقىدا كۈلۈپ، ئۇزۇن كىرىپكىلىك كۆكۈش كۆزلىرىنى ماڭا تىكەن ھالدا سۇئال نەزىرى بىلەن مەندىن جاپاۋاپ كۈتتى. - بىلىمىدىم، - دېدىم مەن بىر ئاز ئويلىۋېلىپ،

- بىلىشىڭىز كېرەك يىگىت، بۇ بىر ھەقىقەت!- دېدى بوۋاي كەسكىن رەۋىشتە، - ئۆز قەۋمىنى 40 يىل سەرگەندەن قىلغان مۇسانىڭ مەقسىتى ئۇزۇن مەزگىل قۇللۇق ئاسارىتىدە ياشاپ قۇللۇق، ھوقۇقسىزلىق تۈپەيلىدىن دىللىرى خەستىلەنگەن، جاھالەتكە كۆنگەن ئەۋلادلىرى ئۆلۈپ تۈگەپ، قۇللۇق، زوراۋانلىق زۇلمىنى كۆرمىگەن، ئەرەبى تازات ئەۋلادلىرىنىڭ تۇغۇلۇپ، ئەرەبلىكنىڭ، ئازادلىقنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلگەن ئەۋلادلىرى بىلەن ئۆز ۋەتىنىنى تېپىشنى مەقسەت قىلغانىدى.

پۈنكى ئەركىنلىكنىڭ تەمىنى تېتىغان ئادەم ئەسلا قۇل بولۇشنى خالىمايدۇ. شۇنداقمۇ؟ شۇنىڭ ئۈچۈن مەن ئۆز ئانا ۋەتىنىم روسىيەگە كېتىشىم كېرەك.

بوۋاي قىزىل چىراغ يانغاندا ماشىنىسىنى توختىتىپ يەنە سۆزىنى داۋاملاشتۇردى.

- لېكىن نۇرغۇن ئادەملەر ۋەتەننىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى پۇشەنمەيدۇ. پۇشەنسىمۇ ھەقىقەتتىن قاپسىدۇ. رۇس ئىمپېرىيىسى 150 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە قازاقىستاننى ئىدارە قىلىپ، يەرلىك مىللەتلەرنى بويسۇندۇرۇپ ئۇلارنى جىسمانى جەھەتتىن قۇل قىلدى. روسلارنىڭ بۇ بايلارغا قاراتقان مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتى ھەر خىل سىياسى دەۋرىدە ھەر خىل بولدى. ھازىرقى مىللى زىددىيەتكە تارىختىكى پوڭ مىللەتچىلىك سەۋەپ بولغان. شۇڭا مەن يەرلىك خەلق تەرىپىدىن ماڭا قىلىنغان بارلىق مۇئامىلەلەرنى توغرا پۇشنىمەن.

مەن قايىللىق نەزەرىم بىلەن بوۋايغا سىنىچىلاپ قارىدىم. ئادى-سادىدا، ئەمما پاكىز رەتلىك كىيىنگەن بۇ بوۋاي كۆزلىرىگە باشقىچە كۆرۈنۈپ كەتتى. ئۇنىڭ پىكىر بايان قىلغان پانگىدىكى مۇلايىم ئەمە قەتئى خاراكتىرى ماڭا ئالاھىدە ياققاندى. ئويلۇدۇمكى، ئەگەر ھەممىلا ئادەمنىڭ مۇشۇ بوۋايدەك پۇشنىش ئىقتىدارى بولغان بولسا، باشقىلارنىڭ ئىنسانى ئەركىنلىكىنى ھۆرمەت قىلغان بولسا، بۇ دۇنيا قانداق گۈزەل بولۇپ كىتەر ئىدى ھە؟! دېمىسىمۇ، مۇشۇ بوۋايدىكى ئىنسانى تەبىئەت ئەسلىدىلا ئىنسانلارغا ئورتاق بۇلۇپ، لېكىن ھايات قانۇنىيىتى بۇ تەبىئەتنى بۇزۇپ تاشلىغانىدى. ئەسلىدە ئادەمنىڭ ماھىيىتى ياشاشتىكى مەقسىتى، ياخشى تۇرمۇش كەچۈرۈش ئۆزىنى ۋە باشقىلارنى ھۆرمەت قىلغان ئاساستا قىسقىغىنا ھاياتىنى گۈزەللىك بىلەن بېزەش ئەمەسمۇ؟! ئادەملەر ئۆز نۆۋىتىدە شۇ مەقسەتلىرى ئۈچۈن يەنىلا قان تۆكىدۇ، بىر-بىرىنىڭ جانلىرىغا زامىن بولىدۇ. بىر-بىرىنىڭ ئەركى ھوقۇقىنى دەپسەندە قىلىش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ قەدىمىنى تىكلەشكە ئورنىدۇ. بۇ ئەمەلىيەتتە ئادەملەرنىڭ ئۆزىنى دەپسەندە قىلىشىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

بوۋاينىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، مۇندىن ئىككى مىڭ يىل ئىلگىرى ياشىغان يۇنان شائىرى لۇكىئاننىڭ «ۋەتەن شەنكە» ناملىق ئەسىرىدىكى «مېنىڭ بۇ ھەپلىرىم ناھايىتى كونا ھەپلىرىدۇر،

لېكىن ھەقىقەتەن شۇنداقكى، ئۆز ئاتىسىنى سۆيىمەن پەرزەنت ئۆزلىكلىرىنىڭ ئاتىسىنى ھۆرمەت قىلىشنى ئالمايدۇ. ئۆز ۋەتىنىنى سۆيىمەن كىشى ئۆزلىكلىرىنىڭ ۋەتىنىنى قەدىرلەشنى بىلمەيدۇ» دىگەن سۆزلىرى يادىغا كەلدى.

ئۆز ۋەتىنىنى سۆيىمەن ئادەم نەپسانىيەتچى، خائىن مېجەز كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن باسقۇنچىلار ئۇنىڭ ۋەتىنىگە باستۇرۇپ كەلسە، ئۇنىڭغا باش ئېگىپ ئۆز قېرىنداشلىرىنى ساتىدۇ. كىندىك قېنى تۈگۈلگەن ۋەتىنىگە ئائىلىق قىلىدۇ.

ئۆز ۋەتىنىنى سۆيىمەن ئادەم باشقىلارنىڭ ۋەتىنىنى، يەنى پۇنىڭ پۈتۈن مەۋجۇدىيىتىنى ھۆرمەتلەش، قەدىرلەش ئاساسىدا سۆيىدۇ. ئەگەر ۋاقتى كەلسە باشقىلارنىڭ ۋەتىنى ئۈچۈن جان بېرىپ، ئۇنىڭ مەلۇماتلىرىنىڭ ئېچىش تاپىنى ئاستىدا ئاياق ئاستى بولۇشتىن قوغدايدۇ. مەسلەن: ئۇلۇغ جۇڭگو خەلقى، جۇملىدىن ئۇيغۇر خەلقى دەل ئەنە شۇنداق ئىنسانپەرۋەر خەلق ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن سانسىزلىغان ئۇيغۇر ئوغۇل-قىزلىرى نىمىس فاشىستلىرى تەرىپىدىن ئاياق-ئاستى قىلىنغان ياۋروپا خەلقلەرنىڭ ئانا ۋەتەنلىرى ئۈچۈن ئىسسىق قانلىرىنى تۆككەن. ئۇيغۇر خەلقى ۋەتىنىمىزنىڭ ئارقا سېپىدە تۇرۇپ، قېرىنداش خەنزۇ خەلقىنىڭ ياپۇن ئالۋاستىلىرىنىڭ تۆمۈر تاپىنى ئاستىدا ئاياق-ئاستى بولۇشتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك روھى بىلەن مال-دۇنيالىرىنى ۋە پۇشۇق مۇھەببەتلىرىنى تەقدىم قىلغان. ھەتتا سوۋېت ئۇيغۇر جەڭچىلىرى شەرقىي شىمالىي ياپۇنلاردىن ئازات قىلىش جەڭلىرىدە باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلىپ قان ۋە جەڭلىرىنى تەقدىم قىلغانىدى.

ئۆز ۋەتىنىنى سۆيىمەن كىشى ئۆز ۋەتىنىنىڭ، مىللىتىنىڭ ھۆرمىتىنى كۆتىرىش، ئۇنىڭ ئۈچۈن جان پىدا قىلىش روھىغا ئىگە بولىدۇ. ئۆز ۋەتىنىنى سۆيىمەن ئادەملەر ئىنسانىيەتكە قوشقان تۆھپىلىرى ۋە شانلىق مەدەنىيىتى بىلەن ئۆزىنى ئىپادىلەيدۇ. تارىخىمىزدىكى مەھمۇت قەشقىرى، يۈسۈپ ئاس ھاجىپ، ناۋائىي، لۇتفى ۋە باشقا نۇرغۇنلىغان نامايەندىلەر دەل ئەنە شۇنداق ئادەملەر ئىدى. ئۆز ۋەتىنىنى سۆيىمەن ئادەم ئۆز ۋەتىنىنى جان تىكىپ قوغدايدۇ. ئۇنىڭ غورورى، ئىناۋىتىنى ھېچكىمنىڭ دەپسەندە قىلىشىغا يول قويمايدۇ. ئۇلارنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدى ۋەتەن مۇھەببىتى، ۋەتەن ساداقىتى بىلەن يۇغۇرۇلغان بولىدۇ. ئۇنداق ئادەملەر ئەڭ ئاخىرقى تىنقى قالغاندىمۇ «ۋەتەن» دىگەن ئىبارىنى ئېيتىپ، بۇ

دۇنيادىن كۆز يۇمىدۇ. لېكىن ئۇلارنىڭ روھى ئادەملەرگە يەنىلا ۋەتەننى قانداق سۆيۈشنى ئۆگەتتى. سادىر پالۋان، نۇزۇھكۈم، تۆمۈر خەلىپە، خوجا نىياز ھاجىم، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، ئەخمەتجان قاسىم، رىزۋانگۈل ۋە باشقا ۋەتەن، مىللەت يولىدا جان بەرگەن سانسىزلىغان نامسىز ئوغلانلار دەل ئەنە شۇنداق ئادەملەر ئىدى.

ئوتتۇرا ئەسىر دۇنياسىنى تىترەتكەن چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىغا مەدەنىيەت ئۆگەتپ مەسلىھەتچىلىك قىلىپ ھەتتا ئۇلارنىڭ مەمۇرى ئىدارە قىلىش ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ، نۇرغۇن زوراۋانلىق ۋە قەللىرىنىڭ سادىر بولۇشنى پەكلىگەن ئىدى. مۇڭغۇللارنىڭ مەدەنىيەتسىز، قالاق، باسقۇنچى مىللەتتىن مەدەنىيەتلىك مىللەتكە ئايلىنىپ، ياۋرۇ-ئاسىيانى ئىدارە قىلىشىدا ھەم ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى باسقان يەرلەردە تېزلا تېنچلىق ئورنىتىپ، ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشىدە ئۇيغۇرلارنىڭ تۆھپىسى زور بولغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئوتتۇرا ئەسىردە ئۇيغۇر يېزىقى ۋە تىلىنىڭ ئىناۋەتتىن ئېشىپ، پۈتۈن ئاسىيا، ئىدىل ئۇرال بويلىرىدا ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغانىدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ يوقۇلۇش ھىداۋىتىدىكى تاڭ سۇلالىسىنى توپلاشچىلارنى مەغلۇپ قىلىپ قايتا تىكلەش شۇنداقلا لەپەششىپ، ئاجىزلاپ قالغان تاڭ سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلماي ئۇنى ھەتتا تىبەتلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن قوغداپ، تاڭ سۇلالىسى خەلقىنى خانىۋەيرانچىلىقتىن قۇتقۇزۇش قاتارلىق نۇرغۇن مىساللار ئۇيغۇرلارنىڭ ھەقىقەتەن ئىنسانپەرۋەر مىللەت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئەگەر تارىخنى ۋارقىلىق مۇنداق پاكىتلار ناھايىتى نۇرغۇن.

مەن ۋەتەننىڭ زامانىسىمىز ئىكەنلىكى توغرىسىدا كۆپ ئويلىنىم. ئىشلىمەنكى، بۇ ئويلىرىم تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىدۇ. مەشھۇر روس تەنقىتچىسى بېلىنسىكىنىڭ «كامال تاپقان ۋە ساغلام قەلبىگە ۋەتەن تەقدىرى مۇھىم ئورۇننى ئىگەللەيدۇ. ھەر قانداق ئالجاناپ شەخس ۋەتەن بىلەن قان-قېرىنداشلىقىنى، ئۇنىڭ بىلەن ئۆزى ئارىسىدىكى مۇقەددەس باغلىنىشنى چوڭقۇر پۇشنىدۇ» دېگەن سۆزى ھەر قاچان، ھەر مىنۇت ۋەتەن توغرىسىدا تەپەككۇر يۈرگۈزۈشم ۋە ئۇنى تېخىمۇ سۆيۈشۈم ھەم باشقىلارغا سۆيۈندۈرۈشۈم ئۈچۈن ئۈندەيدۇ.